PROBLEMY OBSZARU PORADZIECKIEGO

25 lat po rozpadzie ZSRR

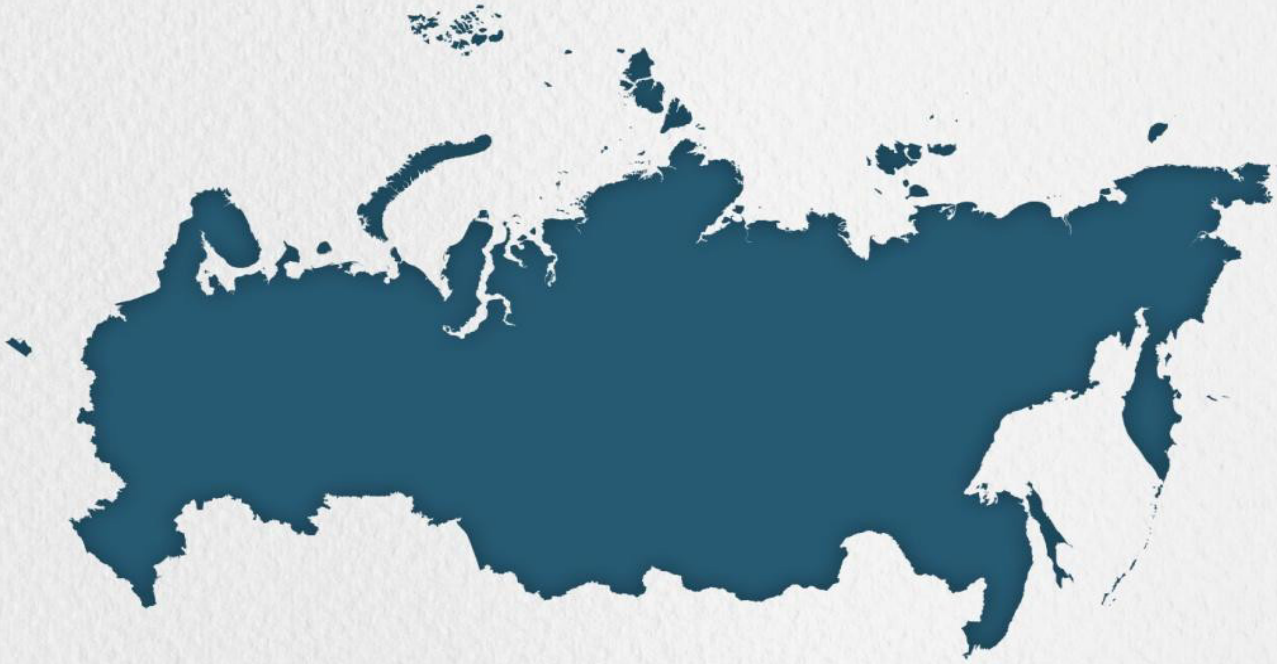

Plik jest zabezpieczony znakiem wodnym

Problemy obszaru poradzieckiego 25 lat po rozpadzie ZSRR

FUNDACJA „INSTYTUT ROZWOJU EDUKACJI OBYWATELSKIEJ”

Wydawnictwo Psychoskok
Konin 2016

Fundacja "Instytut Rozwoju Edukacji Obywatelskiej"
„Problemy obszaru poradzieckiego 25 lat po rozpadzie ZSRR”

Copyright © by **"Instytut Rozwoju Edukacji Obywatelskiej"**, 2016
Copyright © by **Wydawnictwo Psychoskok Sp. z o.o.** 2016

Rozdział I © Piotr Śledź, 2016
Rozdział II © Filip Urbański, 2016
Rozdział III © Maciej Zaniewicz, 2016
Rozdział IV © Anna Lewczuk, 2016
Rozdział V © Daryna Popil, 2016
Rozdział VI © Robert Sknadaj, 2016
Rozdział VII © Oliwia Kasprzyk, 2016

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej publikacji nie
może być reprodukowana, powielana i udostępniana w jakiejkolwiek formie bez pisemnej zgody wydawcy.

Skład: **Agnieszka Marzol**
Projekt okładki: **Jan Krysiński**
Redakcja: **Marcin Olechowski**, **Bartosz Szczepański**

Recenzenci (Rada Naukowa): **prof. dr hab. Waldemar Dziak, dr hab. Andriej Moskwin, doc. dr Marek Tabor, prof. UW dr hab. Andrzej Wierzbicki**

ISBN: 978-83-7900-715-8

Wydawnictwo Psychoskok sp. z o.o.

ul. Spółdzielców 3, pok. 325, 62-510 Konin

tel. (63) 242 02 02, kom. 695-943-706

http://www.psychoskok.pl/

e-mail:wydawnictwo@psychoskok.pl

Szczególne podziękowania Fundacja
„Instytut Rozwoju Edukacji Obywatelskiej”
składa członkom Rady Naukowej

Wstęp

Rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oznaczał upadek pewnego ładu, który kształtował ogromne obszary Eurazji przez większość XX wieku i stanowił koniec uformowanego po II wojnie światowej porządku międzynarodowego, opartego na rywalizacji między blokami - wschodnim i zachodnim. Powstałe na gruzach radzieckiego imperium suwerenne państwa musiały zacząć szukać swojej pozycji w nowej rzeczywistości, zarówno w relacjach wzajemnych, jak i z podmiotami zewnętrznymi. Wiele wyzwań stanęło również przed ich społeczeństwami - kres realnego socjalizmu wywołał ogromne perturbacje gospodarcze, zaś koniec panowania ideologii marksistowsko-leninowskiej spowodował konieczność budowania nowej tożsamości, co oznaczało poszukiwanie nowych wzorców ideologicznych, jak i kulturowych czy religijnych.

Nowe realia stwarzały wiele szans, wiążąc się jednak także pod każdym względem z licznymi wyzwaniami i zagrożeniami. Wschód, obszar byłego ZSRR zawsze był szczególnie interesujący dla Polaków, mimo to nadal odczuwać można niedosyt publikacji, szczególnie o charakterze naukowym, poruszających aktualną

problematykę tego regionu. Poza tym wielu zagadnieniom w dalszym ciągu nie poświęcono należytej uwagi, choć bardzo często ich analiza umożliwiłaby lepsze zrozumienie tamtejszych realiów.

W niniejszej monografii podjęto próbę ukazania obszarów i kierunków przemian mających miejsce na obszarze poradzieckim w ciągu ostatnich 25 lat oraz czynników o charakterze endogenicznym i egzogenicznym, jakie wywarły na nie wpływ. Ma stanowić swoisty bilans minionego ćwierćwiecza na tym obszarze. Oparty będzie on na analizie wybranych, charakterystycznych przykładów z dziedziny polityki, bezpieczeństwa, społeczeństwa, ekonomii i kultury, które na tak skomplikowanym obszarze, jakim są państwa byłego ZSRR, gdzie w relatywnie krótkim czasie doszło do ogromnych, radykalnych wręcz przemian, niezwykle często się ze sobą przeplatają. Z tego wynika zresztą szeroki zakres tematyczny publikacji.

Pierwszy z prezentowanych artykułów, autorstwa Piotra Śledzia, dotyczy polityki Federacji Rosyjskiej w zakresie rozbrojenia nuklearnego. Autor naszkicował problem w szerszym kontekście strategicznej pozycji Rosji - prawnomiędzynarodowego sukcesora ZSRR - od rozpadu imperium radzieckiego do czasów współczesnych, głównie w kontekście jej relacji ze Stanami Zjednoczonymi. W artykule ukazane jest, w jaki sposób władze rosyjskie starają się do jej umacniania wykorzystać jeden z zasadniczych atrybutów mocarstwowości swojego państwa (wielu Rosjanom trudno jest się pogodzić z utratą po

rozpadzie ZSRR statusu mocarstwa globalnego), czyli broń atomową.

Tematyki rosyjskiej dotyka również artykuł Filipa Urbańskiego ,,Rosja nie przegrała zimnej wojny - Jewgienij Primakow i polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej.".

Jak stwierdza sam autor, jego artykuł stanowi przyczynek do analizy wpływu konkretnych osób na politykę zagraniczną Rosji. Przedstawia on niezwykle ciekawy życiorys Jewgienija Primakowa, jego karierę radzieckiego naukowca, działacza i dyplomaty, który w nowej rzeczywistości zostaje szefem wywiadu zagranicznego odrodzonej Rosji, a w końcu ministrem spraw zagranicznych. W tej roli Primakow wywarł znaczący wpływ na pozimnowojenne stosunki międzynarodowe. W nowych, szczególnie trudnych i diametralnie różnych od dotychczasowych, warunkach starał się zdefiniować, budować i umacniać pozycję swojego kraju. Biografia Primakowa ukazana została na tle narodzin i ewolucji współczesnej rosyjskiej koncepcji mocarstwowości, której źródeł doszukiwać się można jeszcze w czasach radzieckich.

O ile Rosja, jako największe i najsilniejsze państwo byłego ZSRR, stara się prowadzić politykę zagraniczną w wymiarze globalnym, tak pozostałe republiki koncentrują się przede wszystkim na relacjach wzajemnych i ze swoimi najbliższymi sąsiadami. W kolejnym artykule, autorstwa Macieja Zaniewicza, przedstawiona została ewolucja stosunków ukraińsko-rumuńskich po 1990 roku, które pod

wieloma względami podobne są do relacji dwustronnych innych państw na tym obszarze. Autor dokonał przeglądu zasadniczych zagadnień, wpływających na ich kształt, przede wszystkim sporów granicznych zaistniałych po 1990 roku (w czasach radzieckich pozostawały one na ogół zamrożone), kwestii mniejszości narodowych i stosunków gospodarczych. Zgodnie z przedstawioną tezą, na relacje tych dwóch państw wpływ wywiera również ich stosunek względem Rosji.

Rozpad ZSRR wiązał się nie tylko z wyzwaniami o charakterze politycznym. Kres systemu realnego socjalizmu zrodził także wiele problemów społecznych i ekonomicznych. Są one tematem artykułu Anny Lewczuk ,,Determinanty zadowolenia z życia w krajach postsocjalistycznych. Analiza z punktu widzenia ekonomii szczęścia". Przejście od gospodarki centralnie planowanej do kapitalistycznej wiązało się ze wzrostem nierówności społecznych, bezrobociem i pogorszeniem warunków życia szerokich grup ludności; wielu ludzi uznało, że w nowej rzeczywistości zostało pozostawionych samymi sobie. Autorka stara się zbadać, w jakim stopniu różne czynniki, nie tylko o charakterze ekonomicznym, ale również te społeczne i instytucjonalne, wpływają na poziom zadowolenia ludności w państwach byłego ZSRR i dawnego Bloku Wschodniego.

Tematyki przemian, problemów czasów przełomu, tym razem na płaszczyźnie kulturowej, dotyka artykuł Daryny Popil ,,Postmodernizm na Ukrainie: narodowa specyfika,

geneza oraz osadzenie w kulturze kraju". Zdaniem autorki, prąd ten pojawił się na Ukrainie pod koniec lat 80., a więc jeszcze w czasach radzieckich, w opozycji do istniejącej kultury głównego nurtu i rozwijał się potem w latach 90., już w niepodległej Ukrainie. Odejście od dotychczasowych wzorców sztuki było również w warunkach byłego ZSRR formą kontestacji istniejącego ładu społecznego, później zaś stało się jednym ze sposobów reakcji na zmieniającą się rzeczywistość i poszukiwania nowej tożsamości.

Kolejny artykuł, autorstwa Roberta Sknadaja, dotyczy obiektów sakralnych Kijowa. Los tychże budowli w stolicy Ukrainy, zwanej ,,matką ruskich miast", jest pochodną zagmatwanych dziejów tego obszaru. Ukazuje zarazem podziały religijne i związane z nimi podziały narodowościowe - wielokulturowość kraju, gdzie żyją obok siebie katolicy, grekokatolicy, prawosławni, Żydzi, muzułmanie i inni.

Problematykę kulturową podejmuje także Oliwia Kasprzyk w swoim artykule dotyczącym percepcji roli poety w Rosji, analizując w tym kontekście przykład ewolucji stosunku do Władimira Majakowskiego - radzieckiego literata, rewolucjonisty. Nowatorska w formie, radykalna w treści twórczość poety jeszcze za jego życia (Majakowski w niejasnych okolicznościach popełnił w 1930 roku samobójstwo) budziła wiele kontrowersji. Mimo to jeszcze w czasach sztampowego socrealizmu został on uznany za klasyka radzieckiej poezji, stając się przez to swoistą jej ikoną. W późniejszym okresie do legendy wytworzonej

wokół poety podchodzono z większym dystansem, zaś po rozpadzie ZSRR zaczęto szukać nowych, ukrytych znaczeń w jego dziełach. Ze względu na to, przypadek Majakowskiego doskonale wpasowuje się w szersze tło dyskursu o stosunku do sztuki radzieckiej w nowych realiach po 1991 roku.

W zakończeniu przedstawione zostaną wnioski płynące z analizy poszczególnych artykułów. Stanowić ono będzie również swoiste podsumowanie problemów, jakie pojawiają się przy badaniach nad tym obszarem i zarazem zachętę do dalszego ich prowadzenia.

Autorzy niniejszej monografii to młodzi badacze z polskich uniwersytetów, których łączą zainteresowania badawcze związane z problematyką obszaru byłego ZSRR. Opublikowane artykuły są wynikiem ich studiów nad wybraną tematyką - prezentują w nich własne, autorskie podejście i starają się wyprowadzić oryginalne, czasem niejednoznaczne, interpretacje. Prace wzbogacają liczne ilustracje, zdjęcia, wykresy i mapy, które ułatwiają odbiór tekstu. Przygotowując swoje prace, autorzy korzystali z wielu źródeł literatury polskojęzycznej, jak również m.in. opracowań w języku angielskim, rosyjskim i ukraińskim.

Marcin Olechowski

Piotr Śledź

Federacja Rosyjska w procesie rozbrojenia nuklearnego

Wstęp

Perspektywa konfrontacji nuklearnej między USA a ZSRR była jedną z immanentnych cech okresu zimnej wojny. Oba kraje rozbudowywały swoje arsenały, zarówno w wymiarze jakościowym, jak i ilościowym, przez co ryzyko takiej konfrontacji było wysokie. Momentem pod pewnymi względami przełomowym okazał się być kryzys kubański z roku 1962. Rozmieszczenie radzieckich rakiet na Kubie doprowadziło do eskalacji napięcia w stosunkach między oboma mocarstwami. Dzięki negocjacjom udało się zażegnać niebezpieczeństwo, a USA i ZSRR uświadomiły sobie konieczność podjęcia działań na rzecz zmniejszenia ryzyka wybuchu niszczycielskiego konfliktu nuklearnego. Dało to początek okresowi w relacjach Wschód-Zachód znanemu jako „odprężenie”. Jednym z efektów zmiany podejścia mocarstw były liczne traktaty przewidujące ilościowe i jakościowe ograniczenia dotyczące posiadanej przez nie broni jądrowej. Do najważniejszych możemy zaliczyć traktaty o ograniczeniu strategicznych zbrojeń

ofensywnych obu państw – SALT (1972 r.) i SALT II (1979 r.) oraz traktat o ograniczeniu stosowania rakietowych pocisków antybalistycznych (ABM – 1972 r.). Lata 80. przyniosły ponowny wzrost zimnowojennego napięcia w stosunkach między blokami wywołany poprzez rozmieszczanie na terytorium Europy rakiet średniego zasięgu. W 1979 NATO, w odpowiedzi na instalację radzieckich rakiet SS-20 na zachodzie ZSRR, zdecydowało o wysłaniu do Europy pocisków typu Pershing i rozlokowanie ich na terytorium Belgii, RFN, Włoch czy Wielkiej Brytanii. Osłabiony kryzysem gospodarczym i niepowodzeniem w wojnie w Afganistanie Związek Radziecki zgodził się na rozmowy w sprawie ograniczenia tego rodzaju zbrojeń, sfinalizowane w 1987 r. podpisaniem traktatu INF nakazującego likwidację rakiet średniego i krótkiego zasięgu.

Głęboki kryzys i postępująca erozja sowieckiego imperium oraz jegostrefy wpływów, a także koncyliacyjna polityka Michaiła Gorbaczowa sprawiły, że USA i kraje NATO znalazły się w uprzywilejowanej pozycji, dzięki czemu postanowiły w strategicznej rozgrywce z Układem Warszawskim „pójść za ciosem” - zmusić ZSRR do dalszych ustępstw w postaci kolejnych kroków rozbrojeniowych. W 1990 r. podpisano traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie (CFE) ustalający ilościowe limity poszczególnych rodzajów uzbrojenia konwencjonalnego dla krajów NATO i Układu Warszawskiego. Na pięć miesięcy przed rozpadem ZSRR, 31 lipca 1991 r., podpisano traktat o dalszych ograniczeniach

strategicznych zbrojeń ofensywnych – START I. 1 września 1990 r. ZSRR był w posiadaniu 1398 międzykontynentalnych pocisków balistycznych (ICBM), 940 pocisków balistycznych rozmieszczonych na okrętach podwodnych (SLBM) oraz 162 strategicznych bombowców zdolnych do przenoszenia głowic nuklearnych[1]. Nośniki poszczególnych typów wyposażone były odpowiednio w 6612, 2804 oraz 855 głowic jądrowych, co dawało łączną liczbę 10271 głowic znajdujących się w dyspozycji Armii Radzieckiej. Podpisany traktat ustalał łączny limit 1600 nośników dla każdej ze stron oraz 6000 głowic, w które można je było uzbroić. Traktat START I wprowadził istotne ograniczenia nuklearnego arsenału ZSRR i USA oraz stanowił punkt wyjścia do dalszych kroków w procesie rozbrojenia nuklearnego mających miejsce już po 8 grudnia 1991 r., których to uczestnikiem miała już być Federacja Rosyjska.

Niniejszy artykuł koncentrować się będzie wokół roli Rosji we wspomnianym procesie, jego przebiegu oraz motywacjach, z powodu których Moskwa decydowała się na poszczególne kroki. Zasadnicza jego część dotyczyć będzie prób ograniczenia rosyjskiego arsenału strategicznych zbrojeń ofensywnych podejmowanych wraz z USA, a więc układów START II, SORT oraz Nowy START. Oprócz tego określony zostanie stosunek Federacji Rosyjskiej do najważniejszych inicjatyw wielostronnych z zakresu rozbrojenia nuklearnego podejmowanych na przestrzeni ostatnich trzech dekad, jak Traktat o całkowitym zakazie

prób z bronią jądrową (CTBT) oraz strefa bezatomowa w Azji Centralnej. Jako tezę niniejszej pracy przyjąć można stwierdzenie, że nastawienie Rosji do dalszego rozbrajania swojego potencjału jądrowego zależało w szczególności od dwóch czynników. Za pierwszy można uznać aktualną pozycję międzynarodową Federacji Rosyjskiej, w szczególności jej stabilność wewnętrzną oraz kondycję gospodarki tego kraju. Im były one lepsze, tym większą „asertywność" wykazywała Moskwa względem tego rodzaju działań. Drugim czynnikiem był aktualny stan stosunków ze Stanami Zjednoczonymi. Wzmiankowane traktaty były następstwem czasowego ocieplenia tychże dwustronnych relacji, a ich późniejsze pogorszenie się negatywnie wpływało na implementację założeń poszczególnych układów. Próba weryfikacji powyższej tezy zawarta zostanie we wnioskach końcowych.

1. Ograniczenia potencjału strategicznych zbrojeń ofensywnych

1.1. Następstwa układu START I

Rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i przekształcenia polityczne z nim związane opóźniły nieco ratyfikację traktatu START I. O ile konwalidacja układu nie stanowiła problemu, gdyż Federacja Rosyjska jako prawna sukcesorka przejęła prawnomiędzynarodowe zobowiązania Związku Radzieckiego, o tyle proces erozji ZSRR przysporzył pewnych trudności. Władze ZSRR zdecydowały bowiem wcześniej o rozmieszczeniu elementów broni jądrowej na terytorium takich republik związkowych, jak Ukraina, Białoruś czy Kazachstan. Po ogłoszeniu przez nie niepodległości stały się one siłą rzeczy państwami nuklearnymi, co stanowiło naruszenie postanowień Traktatu o nieproliferacji broni jądrowej (NPT) i blokowało proces ratyfikacji START I oraz późniejszej realizacji jego postanowień, przez co zaistniała sytuacja wymagała szybkiej interwencji społeczności międzynarodowej. Rozwiązanie problemu zawarto w tzw. protokole lizbońskim podpisanym przez Rosję i wspomnianą trójkę państw 23 maja 1992 r. Na jego mocy tylko Rosja mogła pozostać państwem atomowym, a Białoruś, Ukraina i Kazachstan miały obligatoryjnie przystąpić do NPT jako kraje nienuklearne oraz w przeciągu siedmiu lat pozbyć się „odziedziczonej” broni jądrowej i związanej z nią infrastruktury, co w praktyce oznaczało perspektywę przekazania ich Moskwie. O ile uzależnione od Rosji i podporządkowane jej w swych politykach zagranicznych Kazachstan i Białoruś szybko ratyfikowały postanowienia protokołu, o tyle Ukraina wykazywała wobec takiego kroku

pewien sceptycyzm. Choć nie byłoby mowy o przejęciu radzieckiej broni jądrowej przez Kijów, ponieważ kody dostępu pozostawały w Moskwie[2], władze tego kraju z prezydentem Leonidem Krawczukiem, a potem Leonidem Kuczmą na czele, uczyniły z tej kwestii pewien instrument nacisku na Rosję. Dyplomatyczna presja Moskwy i Waszyngtonu na Ukrainę skłoniła władze tego kraju do ratyfikowania traktatu START I oraz protokołu z Lizbony. Kijów zażądał w zamian pomocy finansowej i gwarancji bezpieczeństwa. 5 grudnia 1994 r. przyjęto tzw. memorandum budapesztańskie stanowiące, że Rosja, USA i Wielka Brytania nie podejmą w przyszłości żadnych działań wymierzonych w suwerenność oraz integralność terytorialną Ukrainy, a także nie użyją wobec niej siły ani groźby jej użycia[3]. Wcześniej Kijów zobowiązał się w zamian przekazać Rosji w ciągu siedmiu lat całą broń nuklearną i związaną z nią infrastrukturę znajdujące się na terytorium Ukrainy. Podpisanie memorandum pozwoliło w końcu na wejście w życie traktatu START I. Miał on obowiązywać przez 15 lat – Rosja i USA musiały w ciągu siedmiu dokonać redukcji, a przez kolejne osiem utrzymać zredukowany stan liczbowy swoich arsenałów nuklearnych. Termin obowiązywania Układu został wypełniony, a START I został zastąpiony przez Nowy START.

Po wejściu układu START I w życie głównymi wyzwaniami w kontekście rozbrojenia nuklearnego stały się dla Rosji realizacja postanowień tego traktatu wraz z zapewnieniem państwu pełnej kontroli nad „odziedziczonym” po ZSRR

arsenałem jądrowym, a także kontynuacja rozmów rozbrojeniowych z USA. W zapewnieniu fizycznego bezpieczeństwa poradzieckiej infrastruktury nuklearnej posłużyć miał zainicjowany przez USA Program Kooperatywnego Zmniejszania Zagrożeń, czyli tzw. Inicjatywa Nunna-Lugara zapoczątkowana w listopadzie 1991 r., zakładająca finansowe wsparcie dla państw byłego ZSRR (w szczególności dla Rosji) przeznaczone na zniszczenie nadwyżek broni niekonwencjonalnej, zwiększenie bezpieczeństwa jej transportu oraz zapobiegnięcie nielegalnej proliferacji elementów tejże broni[4]. Program ten realizowany jest do dziś. Analogiczne były założenia i adresaci programu Safe Secure Dismantlement (SSD) zainicjowanego w kwietniu 1993 r. W kontekście drugiego z wymienionych wyzwań, szybko przystąpiono do rozmów z USA w sprawie kolejnego traktatu o redukcjach strategicznych zbrojeń ofensywnych.

1.2. START II

Główną osią dalszych rozmów rosyjsko-amerykańskich miała być likwidacja rakiet typu MIRV, czyli wielogłowicowych pocisków międzykontynentalnych. Były one kluczowe z punktu widzenia przeprowadzenia potencjalnego uderzenia nuklearnego, gdyż dawały

przewagę stronie taki atak inicjującej[5]. Choć Rosja, z racji na słabość swoich sił konwencjonalnych, wycofała się z radzieckiej doktryny „no first use”*[6]*, na gruncie negocjacji dwustronnych postanowiono rozstrzygnąć kwestię wielogłowicowych pocisków. Sprzyjała temu dobra koniunktura w stosunkach na linii Waszyngton-Moskwa w pierwszej połowie lat 90. Jej efektem było m.in. podpisanie w czerwcu 1992 r. porozumienia o zniszczeniu i nierozprzestrzenianiu broni, ustanawiającego ramy dwustronnej współpracy w zakresie nieproliferacji, a także stopniowej eliminacji broni masowego rażenia (wszystkich trzech jej typów) oraz bezpieczeństwa transportu i przechowywania broni (w tym tej przeznaczonej do zniszczenia). Był to dobry prognostyk przed negocjacjami w sprawie traktatu START II, które okazały się być dość krótkimi i sfinalizowano je podpisaniem układu 3 stycznia 1993 r.

START II stanowił coś w rodzaju uzupełnienia dla postanowień START I. Opierał się on na dwóch podstawowych założeniach. Pierwszym i najważniejszym była całkowita likwidacja rakiet typu MIRV. Drugim – zmniejszenie o połowę w stosunku do układu START I dozwolonej liczby głowic jądrowych, do pułapu 3000-3500, z których maksymalnie 1700-1750 mogło zostać rozmieszczonych na pociskach znajdujących się na okrętach podwodnych (SLBM)[7]. Rosja zobowiązała się również do eliminacji pocisków typu SS-18[8]. Przewidziano dwie fazy redukcji – po siedmiu latach od wejścia Traktatu w życie

obie strony mogły dysponować maksymalnie 3800-4250 głowicami (z czego 1200 mogło wykorzystywać pociski typu MIRV, 2160 – okręty podwodne, a 650 – bombowce), natomiast druga faza zakładała pełną realizację założeń START II, z osiągnięciem przewidzianych limitów i likwidacją rakiet typu MIRV[9] oraz ciężkich pocisków typu ICBM. Traktat, podobnie jak START I, zawierał dość skomplikowany system zliczania głowic w zależności w stosunku do nośników, które miały zostać wykorzystane do ich transportowania. START II ustalił też własny mechanizm weryfikacji przewidujący: inspekcje na miejscu, wykorzystanie tzw. Narodowych Środków Technicznych (czyli np. fotografii satelitarnej lub danych wywiadowczych), wymianę danych (m.in. o liczbie i lokalizacji kluczowych obiektów, natychmiastowe przekazywanie informacji o zmianach czy składanie drugiej stronie półrocznych raportów), monitoring zakładów produkcji pocisków typu ICBM czy wymianę danych telemetrycznych i zakaz ich fałszowania w trakcie testów. Nowością było w rzeczonym kontekście powołanie Dwustronnej Komisji Implementacyjnej, której celem miała być wzajemna pomoc w kwestii zapewnienia zgodności Układu z prawodawstwem krajowym i uzgadnianie dodatkowych środków, które mogłyby poprawić funkcjonowanie traktatu.

Ratyfikacja traktatu START II okazała się jednak być jeszcze bardziej problematyczna, niż miało to miejsce przy poprzednim układzie o redukcji strategicznych zbrojeń ofensywnych. Z racji na słabość sił konwencjonalnych,

strategicznym celem Rosji pozostawała, mimo podpisania rzeczonego traktatu, możliwość przeprowadzenia uderzenia nuklearnego jako strona inicjująca, do czego miały posłużyć pociski typu MIRV. Z tego też względu Moskwa ociągała się z ratyfikacją go[10]. Sam układ został w Rosji przyjęty chłodno. Komentatorzy mieli do niego wiele zastrzeżeń. Mówiono, że był on bardziej korzystny dla USA, ponieważ Rosja musiała zlikwidować wszystkie lądowe pociski typu MIRV, najważniejsze ze strategicznego punktu widzenia dla Moskwy, podczas gdy w strategii Stanów Zjednoczonych ich rola była mniej istotna[11]. Ponadto USA dysponowało bardziej zaawansowanymi technologiami, gdy mowa o okrętach podwodnych i bombowcach, a to one stawałyby się kluczowe po ograniczeniach wprowadzonych przez START II. Jako że Rosja nie była przygotowana na taką przebudowę swoich sił, ratyfikacja traktatu opóźniała się. Oprócz tego druga połowa lat 90. przyniosła pewnego rodzaju ochłodzenie w relacjach amerykańsko-rosyjskich wywołane m.in. poprzez zaangażowanie USA w konflikt na Bałkanach, ambicje krajów Europy Środkowo-Wschodniej w zakresie akcesji do NATO czy politykę Federacji Rosyjskiej wobec Chin i Iranu. Sprzeczności w interesach amerykańsko-rosyjskich narastały. W marcu 1995 r. ówczesny minister spraw zagranicznych Rosji, Andriej Kozyriew, stwierdził, że „miesiąc miodowy” w relacjach na linii Moskwa-Waszyngton dobiegł końca[12]. Gdy za politykę zagraniczną obu państw zaczęli odpowiadać odpowiednio Jewgienij Primakow i Madeleine Albright, ich stosunki

wzajemne jeszcze się zaostrzyły. Strony próbowały wychodzić z nowymi inicjatywami, które miałyby doprowadzić do ostatecznego zawarcia porozumienia. W 1995 r. Duma zgłosiła zastrzeżenia wobec umowy i sugerowała modyfikację jej założeń w kwestii wielogłowicowych pocisków typu ICBM, jak również uzależnienie wejścia w życie Traktatu od porozumienia z USA w sprawie ochrony przeciwrakietowej. Stany Zjednoczone ratyfikowały Układ w styczniu 1996 r. W marcu 1997 r. oba kraje podpisały *Wspólne oświadczenie o parametrach przyszłych redukcji zbrojeń jądrowych* zakładające, że po ratyfikacji START II oba kraje rozpoczną rozmowy w sprawie kolejnego układu o redukcjach strategicznych ofensywnych zbrojeń jądrowych[13]. Amerykański prezydent, Bill Clinton, wyszedł z propozycją traktatu START III, którego założeniami miały być: zredukowanie liczby głowic do poziomu 2000-2500 (Rosja chciała jeszcze głębszych cięć – do 1500 głowic), nieodwracalność redukcji i ustanowienie mechanizmu kontroli gwarantującego obu stronom przejrzystość w zakresie posiadanej przez nie broni jądrowej[14]. Rozmowy w jego kontekście nie doszły jednak do skutku, a kryzys w relacjach obu państw pogłębiły dodatkowo amerykańskie ambicje w zakresie budowy systemu obrony przeciwrakietowej. Mimo to głęboki kryzys finansowy Federacji Rosyjskiej oraz wojna w Czeczenii wymusiły zmianę polityki względem Zachodu, czego realizację ułatwiło dodatkowo przejęcie władzy przez Władimira Putina w 1999

r. (początkowo urzędu premiera Federacji Rosyjskiej, od 31 grudnia 1999 r. funkcji p. o. prezydenta kraju, a od 7 maja 2000 r. - prezydenta). Duma ratyfikowała START II 14 kwietnia 2000 r., czyniąc jednakowoż dwa zastrzeżenia – zobowiązanie do rychłego podjęcia rozmów w sprawie kolejnego porozumienia rozbrojeniowego oraz możliwość wystąpienia z Układu w przypadku wypowiedzenia przez Waszyngton traktatu ABM. START II wszedł w życie 5 maja 2000 r. i obowiązywał, uprzedzając nieco rozwój wypadków, jedynie 1,5 roku, do 13 grudnia 2001 r., kiedy to George W. Bush zadecydował o wystąpieniu USA spod traktatu o ograniczeniu stosowania rakietowych systemów antybalistycznych.

1.3. SORT

Polityczny, gospodarczy i militarny kryzys lat 90., nazywany nieraz kolejną„wielką smutą”,doprowadził do spadku znaczenia Rosji na arenie międzynarodowej. W zasadzie jedynym stałym atrybutem mocarstwowości Federacji Rosyjskiej pozostawał wówczas jej arsenał nuklearny. Z tego względu wszelkie kwestie z nim związane były przez Kreml traktowane jako ważne z punktu widzenia prestiżu kraju. Moskwie zależało na kolejnych rozmowach o ograniczeniu strategicznych ofensywnych zbrojeń

jądrowych przede wszystkim dlatego, że znaczna część rosyjskiego arsenału nuklearnego była już przestarzała i zniszczona, przez co i tak musiałaby zostać wycofana, jako że Moskwy nie stać było wówczas na jej modernizację[15]. Dużo lepszym wizerunkowo rozwiązaniem było zatem podpisanie porozumienia rozbrojeniowego nawiązującego do traktatów z czasów radzieckiej potęgi. Pierwszym latom prezydentury Władimira Putina towarzyszyło pewnego rodzaju zbliżenie z Zachodem, podyktowane głównie koniecznością wyjścia z kryzysu gospodarczego, a także licznymi geopolitycznymi wyzwaniami – rosnącą potęgą Chin, kwestiami bezpieczeństwa energetycznego czy proliferacji broni masowej zagłady. Zagadnienia amerykańskich planów budowy systemu antyrakietowego czy akcesji kolejnych krajów dawnego bloku wschodniego do NATO odsunięto na dalszy plan. Sytuacja sprzyjała więc rokowaniom rozbrojeniowym. Nowy prezydent USA, George W. Bush, miał jednak inną wizję tychże redukcji.

Za początek rozmów o nowym porozumieniu rozbrojeniowym uznaje się podpisaną podczas szczytu grupy G8 22 czerwca 2001 r. w Genui amerykańsko-rosyjską deklarację o podjęciu konsultacji w sprawach strategicznych zbrojeń ofensywnych i defensywnych. W negocjacjach początkowo uwzględniano kwestię obrony przeciwrakietowej i traktatu ABM, jednak brak efektów skłonił strony do wyłączenia jej z zakresu rozmów. Zapowiedzią redukcji było podpisanie 13 listopada 2001 r. *Wspólnego oświadczenia w sprawie nowych stosunków*

między USA a Rosją oraz będące jego efektem deklaracje redukcji liczby głowic nuklearnych: do 1700-2200 (USA) oraz do 1500-2000 (Rosja). Przed przystąpieniem do rozmów stan arsenału nuklearnego Rosji i USA przedstawiał się następująco – Federacja Rosyjska była w posiadaniu 1136 nośników i 5518 rozmieszczonych na nich głowic jądrowych, a Stany Zjednoczone – 1238 nośników oraz 5949 głowic (stan na 4 grudnia 2001 r.)[16].

Same negocjacje zaczęły się z początkiem 2002 r. Nie przeszkodziło im nawet wspomniane już wypowiedzenie przez Waszyngton traktatu ABM. Najważniejsze rozbieżności oczekiwań stron dotyczyły takich kwestii, jak: forma prawnomiędzynarodowa Traktatu, obrona przeciwrakietowa, sposoby zliczania głowic jądrowych czy mechanizm weryfikacji[17]. W pierwszej z wymienionych kwestii Moskwa liczyła na twarde i nieodwracalne zobowiązanie prawnomiędzynarodowe, podczas gdy administracja Busha chciała, aby porozumienie było elastyczne, odwracalne i miało raczej charakter deklaracji. Nie udało się także porozumieć co do uregulowania kwestii systemów antyrakietowych, zatem postanowiono wyłączyć ją z zakresu tematycznego rozmów. Gdy zaś chodzi o metodologię zliczania głowic, to Rosja chciała utrzymania modelu wypracowanego w ramach START I, a więc przypisania konkretnym nośnikom sztywnej liczby głowic, jakie mogły zostać na nich rozmieszczone oraz redukcji głowic i zniszczenia nośników, które w tej sytuacji nie zmieściłyby się w określonym limicie. Amerykanie z kolei nie

chcieli niszczenia nośników niesłużących celom bojowym, aby w razie potrzeby można je było na nowo uzbroić. Rosja oczekiwała także przejrzystych, szczegółowych zasad weryfikacji postanowień traktatu, a USA, aby kwestie wymiany informacji i środków budowy zaufania pozostały w największym stopniu niesformalizowane. Ten wątek również został pominięty w samym porozumieniu. Rozmowy sfinalizowano 24 maja 2002 r. podpisaniem w Moskwie *Strategic Offensive Reductions Treaty* (SORT) zwanego także Układem Moskiewskim. Umowę ratyfikowano już osiem dni później.

Treść SORT w większym stopniu była zgodna z oczekiwaniami strony amerykańskiej. Pozostawiał bowiem obu państwom daleko idącą elastyczność. Przewidywał redukcję potencjału nuklearnego Rosji i USA do poziomu 1700-2200 głowic jądrowych. Nie precyzował jednak dokładnych limitów co do wyposażenia poszczególnych typów nośników w głowice, co pozostawiało obu państwom dużą swobodę w kształtowaniu struktury swoich sił nuklearnych. Utrzymywał ponadto w mocy postanowienia START I. Jedynymi ustalonymi przez SORT mechanizmami weryfikacji, choć dość szczątkowymi, były Dwustronna Komisja Implementacyjna oraz powołana jeszcze w listopadzie 2001 r. Grupa Konsultacyjna w sprawie Bezpieczeństwa Strategicznego. Elastyczność porozumienia potwierdzał dodatkowo bardzo krótki, bo jedynie trzymiesięczny okres wypowiedzenia.

SORT nie był de factotraktatem, a czymś w rodzaju oświadczeń przywódców obu państw o prawnomiędzynarodowym charakterze. Brak jasnej metodologii zliczania głowic i nośników sprawiał, że każda ze stron mogła robić to w sposób, jaki był dla niej najbardziej dogodny. Traktat nie przewidywał niszczenia głowic, a jedynie ich dezaktywowanie, w związku z czym pozostawiał furtkę do odbudowania potencjału nuklearnego[18]. Z kolei brak podlimitów i szczegółowych zasad implementacji wprowadził ryzyko zaistnienia sytuacji asymetrii strategicznych potencjałów jądrowych obu państw, jeśli któreś z nich wcześniej zdecydowałoby się na przeprowadzenie redukcji[19]. SORT był potwierdzeniem amerykańskiej przewagi w stosunkach dwustronnych z Rosją i dominującej pozycji USA w światowym układzie sił. W kontekście odwracalności redukcji, niesformalizowanego charakteru Traktatu i niezależnej od SORT-u konieczności redukcji rosyjskiego arsenału nuklearnego przy braku możliwości jego odbudowy, możemy mówić o porażce Kremla w negocjacjach.

1.4. Nowy START

Kolejne lata przyniosły jednak narastanie sprzeczności w interesach Rosji i USA, co przełożyło się na pogorszenie

ich wzajemnych relacji. Do kwestii spornych należały m.in. polityka wobec Iranu, Syrii czy Wenezueli; transatlantyckie ambicje państw WNP (Ukrainy, Gruzji czy Mołdawii), wsparcie rewolucji na Ukrainie i w Gruzji, wejście państw bałtyckich, Rumunii i Bułgarii do NATO; działania Rosji w sferze bezpieczeństwa energetycznego czy też uznanie Kosowa[20]. Najbardziej problematyczna była jednak kwestia planów budowy elementów amerykańskiej tarczy antyrakietowej na terytorium Europy Środkowo-Wschodniej. Kryzys ten przełożył się także na kwestię rozbrojenia. USA nie chciało przedłużać traktatu START I, planując jednocześnie rozmieszczenie elementów uzbrojenia, przechwytujących rakiety balistyczne w przestrzeni kosmicznej. Waszyngton nie ratyfikował też traktów: o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie (CFE) i o całkowitym zakazie prób jądrowych (CTBT). W odpowiedzi Rosja postawiła na mocno antyamerykański kurs, zacieśniając przy tym relacje z Chinami i Indiami. W lipcu 2007 r. Federacja Rosyjska zadecydowała o wycofaniu się z traktatu CFE. Osłabione wojnami w Afganistanie i Iraku oraz kryzysem gospodarczym USA straciły nieco na znaczeniu dla rosnącej gospodarczo Rosji, odbudowującej powoli swoją mocarstwowość.

Gdy nowym lokatorem Białego Domu został w 2009 r. Barack Obama, zapowiedział „reset”w relacjach z Rosją, czyli próbę odbudowy przyjaznych stosunków między oboma krajami. Sprzyjał temu też fakt, że ograniczenia konstytucyjne wymusiły, aby Władimir Putin oddał w 2008 r.

władzę prezydencką w ręce Dmitrija Miedwiediewa. Podczas wizyty w Pradze 5 kwietnia 2009 r. Obama zapowiedział chęć powrotu do rozmów rozbrojeniowych z Rosją, które zresztą niezwłocznie zainicjowano. Szybko ujawniły się rozbieżności w stanowiskach obu państw – Rosja chciała, aby zdemontowane rakiety nie mogły być przywrócone do użycia, żądając ponadto zaniechania planów budowy elementów amerykańskiej tarczy antyrakietowej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przełomowy dla negocjacji był lipcowy szczyt w Moskwie, na którym przyjęto memorandum ustalające ilość głowic po redukcji na poziomie 1500-1675 sztuk, a nośników na 500-1110 sztuk w okresie siedmiu lat od wejścia w życie nowego traktatu. 17 września Obama poinformował o rezygnacji z dotychczasowego zamiaru budowy tarczy antyrakietowej i zastąpieniu go planami wdrożenia programu skoordynowanego z natowskim systemem obrony przeciwrakietowej, którego budowa miała nastąpić we współpracy i przy konsultacjach z Rosją. Odtąd tempo negocjacji wyraźnie przyspieszyło. W marcu 2010 r. udało się osiągnąć ostateczne porozumienie, a 8 kwietnia Obama i Miedwiediew podpisali w Pradze traktat Nowy START.

Układ był o wiele bardziej szczegółowy niż SORT. Przewidywał trzy zasadnicze ograniczenia ilościowe. Liczba rozmieszczonych operacyjnie naziemnych pocisków międzykontynentalnych, podwodnych pocisków balistycznych oraz strategicznych bombowców nie mogła przekroczyć 700[21]. Wszystkie te nośniki mogły być

wyposażone maksymalnie w 1550 głowic. Traktat przewidywał również ograniczenie do 800 wyrzutni dla każdego z typów nośników rozmieszczonych operacyjnie lub nie. Ponadto pozostawiono stronom możliwość swobodnego kształtowania swojego arsenału nuklearnego, gdyż ograniczenia nie dotyczyły poszczególnych rodzajów uzbrojenia, a jedynie ich kategorii. Ustalono także prostszy i bardziej przejrzysty system zliczania głowic nuklearnych przypisanych konkretnym typom nośników. Traktat zakazał też stosowania pocisków typu ICBM i SLBM w systemach przeciwrakietowych. Nowy START i Protokół do niego szczegółowo określiły zasady postępowania z nośnikami i wyrzutniami nierozmieszczonymi strategicznie oraz reguły funkcjonowania bombowców strategicznych. Stronom pozostawiono możliwość modernizacji i wymiany strategicznego arsenału jądrowego. Ewentualne spory wynikłe w tej kwestii miała rozwiązywać Dwustronna Komisja Implementacyjna stanowiąca jeden z elementów mechanizmu wsparcia dla realizacji postanowień Nowego START-u. Ustalono obowiązek konsultacji na jej forum. Traktat przewidywał następujący katalog środków weryfikacyjnych: narodowe środki techniczne, wzajemne inspekcje na miejscu oraz wymóg notyfikowania drugiej stronie informacji dotyczących konwersji, eliminacji broni i innych istotnych w kontekście redukcji procesów. Rosja i USA zobowiązały się ponadto do utworzenia bazy danych uwzględniającej aktualny stan posiadania stron i przeprowadzone redukcje. Przewidziano również

możliwość, za obopólną zgodą, wymiany danych telemetrycznych. Nowy START obowiązuje przez 10 lat od wejścia w życie. Mógł jednak zostać zastąpiony przez nowy traktat lub przedłużony maksymalnie na 5 lat, z możliwością rozszerzenia jego zakresu przedmiotowego. Państwa dostały również możliwość wypowiedzenia Układu, gdyby zagrażał ich żywotnym interesom. Okres wypowiedzenia, tak jak w przypadku SORT, wynosił 3 miesiące. 6 czerwca 2010 r. uelastyczniono nieco limity traktatowe, przyjmując porozumienie ustalające korytarze, w których miał „zmieścić się" rosyjski i amerykański arsenał jądrowy po dokonaniu redukcji. Liczbę głowic określono więc w granicach 1500-1675 sztuk, a liczba nośników - między 500 a 1100. Nowy START wszedł w życie 5 lutego 2011 r.

Traktat nie uregulował pewnych kwestii w sposób dostateczny, przez co pozostawił miejsce dla rozbieżności interpretacyjnych. Widać to szczególnie w kontekście związku między ofensywnymi i defensywnymi zbrojeniami strategicznymi. Moskwa uważa, że Traktat zakazuje Amerykanom możliwości tworzenia systemu przeciwrakietowego pod groźbą wystąpienia Rosji z układu, podczas gdy USA nie widzi tego typu przeszkód[22]. Wydaje się jednak, że, całościowo rzecz ujmując, Nowy START przyniósł obu stronom istotne korzyści strategiczne – Rosja potwierdziła status mocarstwa nuklearnego i doprowadziła do, jak się ostatecznie okazało, odłożenia w czasie planów budowy amerykańskiej tarczy antyrakietowej w Europie Środkowo-Wschodniej. USA udało się z kolei przeforsować

postulat magazynowania arsenału poddanego redukcji, bez konieczności niszczenia go. Uwzględniając okoliczności zawarcia układu, można wysunąć tezę, że w danym momencie innego, dalej idącego traktatu po prostu nie dało się podpisać.

Choć raport Departamentu Stanu USA ze stycznia 2016 r. potwierdził, że Rosja stosuje się do postanowień Nowego START-u[23], liczne wątpliwości wzbudziło zwiększenie liczby rozmieszczonych operacyjnie głowic jądrowych (o 150) w notyfikacji z marca tego roku, co może mieć związek z planami modernizacji systemów rakietowych i wyposażenia ich w nowe wielogłowicowe pociski naziemne[24].

2.Udział Rosji w wielostronnych inicjatywach rozbrojeniowych

2.1. CTBT

Z punktu widzenia rozbrojenia nuklearnego w II połowie lat 90. kluczowym przyjętym dokumentem

prawnomiędzynarodowym był układ o całkowitym zakazie prób z bronią jądrową (CTBT) podpisany 24 września 1996 r. Wprawdzie nie był on porozumieniem rozbrojeniowym sensu stricto, ale nie ulega wątpliwości, że całkowity zakaz prób jądrowych z założenia w stopniu znaczącym miał ograniczać rolę oraz możliwości rozbudowy ilościowej i jakościowej tychże arsenałów. Traktat CTBT podpisały 183 państw, z których procedurę ratyfikacyjną sfinalizowało 164[25]. Na straży przestrzegania jego postanowień stoi Organizacja Układu o Całkowitym Zakazie Prób Jądrowych (CTBO).

Rosja była pierwotnym sygnatariuszem CTBT i dość szybko, bo już 30 czerwca 2000 r. ów układ ratyfikowała. Rząd Federacji Rosyjskiej deklaruje pełne poparcie dla reżimu traktatowego[26], a fakt ratyfikacji układu służy mu często jako instrument nacisku w stosunku do innych krajów nuklearnych, w szczególności zaś na Stany Zjednoczone, rzadziej również na Chiny[27]. Wydaje się jednak, że wynika to bardziej ze słabości rosyjskiego arsenału jądrowego i braku perspektyw dla jego modernizacji niż z autentycznej chęci zmniejszenia ryzyka konfrontacji nuklearnej. W 2006 r. Rosja podpisała z Komisją Przygotowawczą z ramienia CTBO porozumienie o udziale w Międzynarodowym Systemie Monitoringu. Na jej terytorium rozmieszczone mają zostać 32 zestawy ostrzegania o przeprowadzanych testach jądrowych. Do listopada 2014 r. rozmieszczono 25 tego typu sprzętów. Warto zaznaczyć, że traktat CTBT nie zawiera zakazu

praktykowania tzw. prób subkrytycznych, tj. nieprowadzących do osiągnięcia masy krytycznej i w efekcie do zaistnienia reakcji łańcuchowej[28]. Są one przeprowadzane w warunkach laboratoryjnych przez państwa dysponujące odpowiednio zaawansowaną technologią jądrową (głównie przez USA i Rosję). Moskwa, mimo uczestnictwa w CTBT, ma zatem możliwość rozbudowy i modernizacji swojego arsenału broni atomowej.

2.2. Strefa bezatomowa w Azji Centralnej

Inną istotną z punktu widzenia Rosji inicjatywą z zakresu rozbrojenia jądrowego był podpisany 8 września 2006 r. w Semipałatyńsku Traktat o strefie bezatomowej w Azji Centralnej, którego stronami są Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan, Tadżykistan i Turkmenistan. Zakazuje on produkcji, nabywania, składowania, badania oraz testowania broni jądrowej, a także związanej z nią infrastruktury[29]. Rzeczony układ jest istotny z dwóch szczególnych względów – jako pierwszy tworzy strefę bezatomową, która graniczy z aż czterema państwami nuklearnymi (Rosją i Chinami, a także nielegalnymi – Indiami i Pakistanem) oraz jako pierwszy dotyczy terytorium, na którym faktycznie była wcześniej rozmieszczona broń jądrowa. Do traktatu o strefie dołączono protokół adresowany do państw nuklearnych

dotyczący poszanowania przez nie założeń układu i powstrzymania się od użycia broni jądrowej (lub groźby takiego ataku) wobec krajów strefy.

Rosja wyraziła poparcie dla rzeczonej inicjatywy na szczycie Szanghajskiej Organizacji Współpracy w Biszkeku w sierpniu 2007 r. Pozostałe kraje legalnie nuklearne miały jednak pewne obawy dotyczące roli Rosji względem strefy, przez co przez długi czas ociągały się z ratyfikacją protokołu. Najbardziej problematyczna była w tym kontekście kwestia tranzytu rosyjskiej broni atomowej przez terytorium strefy. Art. 12. omawianego układu stwierdza, że nie stoi on w sprzeczności z wcześniejszymi zobowiązaniami międzynarodowymi stron. Ma to znaczenie szczególnie w kontekście Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, a zwłaszcza jego art. 4., który zobowiązuje strony do udzielenia sobie nawzajem w razie potrzeby wszelkiej niezbędnej pomocy, w tym wojskowej[30]. Niepokoje pogłębiała dodatkowo treść art. 4. traktatu o strefie, która to pozostawiała państwom swobodę w decydowaniu o zgodzie na tranzyt broni atomowej przez ich terytoria. Mimo wspomnianych wątpliwości, 6 maja 2014 r. nuklearna piątka zdecydowała się podpisać Układ, a do dziś tylko Stany Zjednoczone nie zdecydowały się na jego ratyfikację.

2.3. Traktat o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej. Konferencje przeglądowe NPT

Rosja jako strona podpisanego w roku 1968 traktatu o nieproliferacjibroni jądrowej posiada status państwa legalnie nuklearnego, w związku z czym jej zobowiązania wynikające z tego układu są dalece mniej zaawansowane niż dla większości jego nienuklearnych stron. Samo NPT obliguje atomową piątkę do nieprzekazywania broni jądrowej innym krajom, jak również do niepomagania im, niezachęcania i nienakłaniania ich do jej pozyskania[31]. Również zobowiązania w ramach porozumień o środkach kontrolnych zawieranych przez państwa nuklearne z Międzynarodową Agencją Energii Atomowej przewidują o wiele uboższy katalog działań, w porównaniu do krajów nieposiadających, w myśl NPT, własnych arsenałów jądrowych – są to głównie obowiązki o charakterze dyplomatycznym i technicznym.

Mimo tego Federacja Rosyjska dość aktywnie uczestniczy w realizacji postanowień traktatu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, m.in. poprzez udział w Konferencjach Przeglądowych NPT (NPT RevCon). Stanowią one przewidziany traktatowo (w ramach ust. 3., art. VIII), istotny instrument weryfikacji i ewaluacji funkcjonowania reżimu nieproliferacji broni atomowej. Ostatnia Konferencja Przeglądowa NPT odbyła się w maju 2015 r. Najbardziej problematyczną z poruszanych w jej trakcie kwestii stał się postulat utworzenia strefy bezatomowej na Bliskim Wschodzie. Strona rosyjska wyszła tu z inicjatywą wyznaczenia ostatecznego terminu organizacji konferencji,

na której ustanowiono by taką strefę, na marzec 2016 r., bez uwzględniania sprzeciwu Izraela (niebędącego stroną NPT). Pomysł ten został odrzucony przez USA, Kanadę i Wielką Brytanię[32]. M.in. z tego względu konferencja nie przyniosła efektu w postaci zwyczajowego dokumentu końcowego zawierającego wnioski i rekomendacje w zakresie realizacji NPT (podobnie jak NPT RevCon 2005). Inną problematyczną okazała się rozbudowa przez Rosję, jak również przez USA i Chiny, narodowych potencjałów nuklearnych - ewidentny znak braku postępów w zakresie rozbrojenia jądrowego. Konferencja uwidoczniła liczne napięcia na linii Rosja-USA. Moskwa oskarżała Waszyngton m.in. o: przedkładanie interesów sojuszniczego Izraela ponad samo rozbrojenie nuklearne, odwlekanie ratyfikacji traktatu CTBT i naruszanie równowagi strategicznej w zakresie systemów antyrakietowych; na co Amerykanie odpowiadali zarzutami dotyczącymi m.in.: złamania postanowień memorandum budapesztańskiego, nieprzestrzegania postanowień układu INF czy też dążenia do rozpętania na nowo wyścigu zbrojeń nuklearnych poprzez rozbudowywanie rosyjskiego potencjału atomowego[33].

Zakończenie

Mimo wprowadzonych ograniczeń, Federacja Rosyjska wciąż pozostaje, obok USA, największą potęgą nuklearną w skali świata pod względem potencjału swoich strategicznych zbrojeń jądrowych. Jeśli chodzi o liczbę głowic, to kraj ten dysponuje w roku 2016 łącznie 7300 tego typu urządzeniami, z których w stadium operacyjnego rozwinięcia znajduje się 4500[34]. Siły zbrojne tego kraju posiadają również łącznie 553 nośniki – 307 międzykontynentalnych pocisków balistycznych (wyposażonych w 1040 głowic), 176 pocisków bazujących na okrętach podwodnych (z 768 głowicami) oraz 70 strategicznych bombowców (zdolnych do przenoszenia łącznie 798 głowic). Łącznie na wymienionych nośnikach rozmieszone zostało ok. 2600 głowic nuklearnych. Potencjał ten, choć wciąż relatywnie duży, jest już nieporównywalnie mniejszy niż to, co Federacja Rosyjska „odziedziczyła" po czasach radzieckich. Rola porozumień rozbrojeniowych, w szczególności tych zawieranych z USA, jest w tym przypadku niepoślednia. Choć ilość nośników, jakimi dysponuje Armia Rosyjska, mieści się w „widełkach" wyznaczonych przez Nowy START, to ilość posiadanych głowic znacznie te normy przekracza. Wynika to z faktu, że Rosja przejęła po ZSRR wiele przestarzałych nośników, które i tak musiałyby zostać zredukowane, a wspomniane traktaty stały się ku temu pretekstem. Nadliczbowe głowice najprawdopodobniej zostały zdemontowane właśnie z tychże redukowanych nośników. Nie zmienia to faktu, że założenia układu START I, a więc jedynego, który

obowiązywał do końca okresu, na jaki został zawarty, zostały wypełnione z nawiązką, co jest dobrym prognostykiem w kontekście obecnie obowiązującego Traktatu.

Wcześniejsze rozważania potwierdzają tezę o czynnikach warunkujących skłonność Federacji Rosyjskiej do podejmowania działań na rzecz ograniczania swojego strategicznego arsenału nuklearnego. Rosja była najbardziej skłonna do dalszych kroków rozbrojeniowych wtedy, gdy jej pozycja międzynarodowa była relatywnie słaba – w latach 90. i na początku XXI wieku. Zawarte wówczas porozumienia – START I, START II i SORT – w większym stopniu odzwierciedlały oczekiwania i interesy USA, a Moskwa zmuszona była do zaakceptowania daleko idących ustępstw. Gdy Rosji udało się odbudować nieco swoją pozycję międzynarodową, negocjacje w sprawie układu Nowy START prowadzone były na bardziej równoprawnych zasadach, a ostateczna treść porozumienia była realnym kompromisem między oczekiwaniami obu stron. Dodatkowo wszystkie z wymienionych traktatów zawierane były w okresach ocieplenia relacji na linii Moskwa-Waszyngton, a późniejsze pogorszenie się tychże stosunków uniemożliwiało pełną realizację postanowień niektórych z nich. Tak właśnie było w przypadku układów START II i SORT.

W kontekście realizacji postanowień dwustronnych porozumień rozbrojeniowych ze strony Stanów Zjednoczonych pojawiły się z kolei pewne wątpliwości co do

przestrzegania przez Rosję postanowień traktatu INF. W corocznych raportach o przestrzeganiu, jak również wypełnianiu porozumień oraz zobowiązań z zakresu kontroli zbrojeń, nieproliferacji i rozbrojenia Waszyngton od kilku lat wyraża obawę, że technologia naziemnych pocisków manewrujących typu Iskander rozwijanych przez Moskwę spełnia kryteria przewidziane w definicji zawartej w INF, przez co strona rosyjska narusza postanowienia tego traktatu[35]. Dwustronne rozmowy nie przyniosły w tym kontekście przełomu – Rosja nie zgadza się bowiem z zarzutami o łamanie postanowień rzeczonego układu, co czyni sytuację patową. Niektórzy badacze, jak Amy F. Woolf, sugerują wręcz, aby USA przygotowało alternatywy na poczet wystąpienia Federacji Rosyjskiej spod reżimu INF[36].

Jak już zostało to powiedziane, strategiczny potencjał nuklearny jest dla Rosji szczególnie istotny, ponieważ stanowi jeden z ostatnich atrybutów jej mocarstwowości w skali globu. Jest też kluczowym komponentem doktryny bezpieczeństwa tego kraju. Moskwa dysponuje także dużym arsenałem jądrowej broni taktycznej najkrótszego zasięgu. Choć w lutym 2011 r. Barack Obama wyraził chęć rozpoczęcia rozmów o redukcjach w tym zakresie, Rosja postawiła USA dość zaporowe warunki, takie jak: wycofanie całego zasobu amerykańskiej jądrowej broni taktycznej z Europy czy przyjęcie porozumienia w sprawie obrony przeciwrakietowej[37]. Wydaje się, że na dziś klimat polityczny nie sprzyja takim rozmowom. Abstrahując od

faktu, że Rosja nie powróciła w swojej doktrynie wojennej do zasady „no first use”, na przestrzeni drugiej dekady XXI wieku miała miejsce seria wydarzeń, które spowodowały pewną izolację Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej, zwłaszcza w kontaktach z państwami dawnego bloku zachodniego. Szczególne znaczenie mają w tym kontekście aneksja Krymu oraz wojna na wschodzie Ukrainy, czyli de facto wojna ukraińsko-rosyjska. Spowodowało to, że kraj ten został obłożony przez Unię Europejską i Stany Zjednoczone sankcjami. Zmniejszyła się również częstotliwość kontaktów między przywódcami na linii Moskwa-Waszyngton. Zaangażowanie Rosji w konflikt syryjski pozwoliło jej nieco wyjść z izolacji, natomiast klimatu do rozmów rozbrojeniowych z USA wciąż nie ma i na dziś kluczowym wyzwaniem pozostaje w tym kontekście pełne wdrożenie założeń układu Nowy START. Faktem jest również relatywny spadek znaczenia procesu rozbrojenia nuklearnego jako wyzwania dla społeczności międzynarodowej w ogóle. W połączeniu z obserwowalną w ostatnich latach tendencją wzrostu wydatków zbrojeniowych w skali globalnej[38] sprawia to, że trudno również spodziewać się kolejnych multilateralnych kroków rozbrojeniowych, pokroju traktatu CTBT, na przestrzeni najbliższych kilku lat.

Bibliografia

1) Baklitskiy A., *Outcome of the 2015 NPT Review Conference: What awaits the nonproliferation regime*, [w:] „Security Index (Global Edition)" 21/2015.

2) CTBTO, *Status of signature and ratification*, https://www.ctbto.org/the-treaty/status-of-signature-and-ratification/.

3) CTBTO, *Russia reaffirms strong support for the CTBT*, https://www.ctbto.org/press-centre/highlights/2014/russia-reaffirms-strong-support-for-the-ctbt/.

4) Dembinski M., *Dismantlement of Strategic Nuclear Delivery Vehicles and their Associated Infrastructure: Prospects and Problems*, [w:] Schulte N.T. (red.), *Dismantlement and Destruction of Chemical, Nuclear and Conventional Weapons*, Bonn 1996.

5) Durkalec J., *Perspektywy amerykańsko-rosyjskich negocjacji w sprawie taktycznej broni jądrowej*,[w:] „Biuletyn PISM" 13/2011, http://www.pism.pl/files/?id_plik=5836.

6) Goldblat J., *Arms Control. A New Guide to Negotiations and Agreements*, Londyn 2002.

7) Haliżak E., Kuźniar R., *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, Warszawa 2006.

8) Kaczmarski M., *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Stanów Zjednoczonych Ameryki*, [w:] Bieleń S., Raś M., *Polityka zagraniczna Rosji*, Warszawa 2008.

9) Kaczmarski M., *Problematyka zbrojeń i rozbrojenia* [w:] Zięba R. (red.), *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Warszawa 2008.

10) Kaczmarski M., *Stosunki rosyjsko-amerykańskie po ratyfikacji traktatu START*, [w:] „Tydzień na Wschodzie" 42, 2010.

11) Kile S. N., *Non proliferation arms control and disarmament*, [w:] A. Bailes (red.), SIPRIYearbook 2003, http://www.sipri.org/yearbook/2003/files/SIPRIYB0315.pdf.

12) Kristensen H. M., Norris R. S., *Status of World Nuclear Forces*, „Federation of Atomic Scientists", https://fas.org/issues/nuclear-weapons/status-world-nuclear-forces/.

13) Kristensen H.M., Norris R.S., *Russian Nuclear Forces 2016*, [w:] „Bulletin of Atomic Scientists" 72, 2016.

14) Kuźniar R., *Pozimnowojenne dwudziestolecie 1989-2010*, Warszawa 2011

15) Madej M., *Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego*, Warszawa 2007

16) Multan W., *Porozumienia rozbrojeniowe po II wojnie światowej*, Warszawa 1985

17) *New START Treaty*, https://www.armscontrol.org/documents/sort.

18) Schmalberger T., Tulliu S., *Coming to Terms with Security: A Lexicon for Arms Control Disarmament and Confidence Building*, Genewa 2001

19) SIPRI, *Military Expenditure*, http://www.sipri.org/research/armaments/milex/recent-trends.

20) *START 2 Treaty*, http://www.state.gov/www/global/arms/starthtm/start2/strt2txt.html#2.0.

21) *START I Treaty*, https://www.nti.org/media/pdfs/START_I_1.pdf?_=1316646898.

22) Tabor M., *Układ moskiewski – nowe podejście do redukcji strategicznych zbrojeń ofensywnych*, [w:] Haliżak E. (red.), *Stosunki międzynarodowe w XXI wieku*, Warszawa 2006

23) Topolski I., *Siła militarna w polityce Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004

24) *TREATY BETWEEN THE UNITED STATES OF AMERICA AND THE RUSSIAN FEDERATION ON MEASURES FOR THE FURTHER REDUCTION AND LIMITATION OF STRATEGIC OFFENSIVE ARMS*, http://www.state.gov/documents/organization/140035.pdf.

25) *Treaty on a Nuclear-Weapon-Free Zone in Central Asia*, http://disarmament.un.org/treaties/t/canwfz/text.

26) Wan W., *Why the 2015 NPT Review Conference Fell Apart*, http://cpr.unu.edu/why-the-2015-npt-review-conference-fell-apart.html.

27) Weitz R., *Russia and the CTBT: and the future of russian nuclear weapon*, http://www.sldinfo.com/russia-

and-the-ctbt-and-the-future-of-russian-nuclear-weapons/.

28) Weitz R., *The Central Asia nuclear free zone agreement: a russian end run?*, http://www.sldinfo.com/the-central-asian-nuclear-free-zone-agreement-a-russian-end-run/.

29) Woolf A.F., *91144: Nuclear Weapons in the Former Soviet Union: Location, Command and Control*, https://fas.org/spp/starwars/crs/91-144.htm.

30) Woolf A.F., *Russian Compliance with the Intermediate Range Nuclear Forces (INF) Treaty: Background and Issues for Congress*, Waszyngton 2016

31) Woolf A.F., *The New START Treaty: Central Limits and Key Provisions*, Waszyngton 2016

32) Wyciszkiewicz E., *Strategia nuklearna Federacji Rosyjskiej*, http://www.pism.pl/index/?id=a5cdd4aa0048b187f7182f1b9ce7a6a7.

33) Yesin V.I., *Implementation and Verification of Nuclear Arms Control Treaties*, [w:] Nikitin A., Mærli M.B. (red.), *Tuning Priorities in Nuclear Arms Control and Non-Proliferation*, Amsterdam 2008

34) Żurawski vel Grajewski P., *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wymiar militarny*, Warszawa 2012

Streszczenie

Niniejszy artykuł koncentruje się na udziale Federacji Rosyjskiej w procesie rozbrojenia nuklearnego. Zasadnicza część pracy dotyczy amerykańsko-rosyjskich rozmów rozbrojeniowych, których efektem było podpisanie traktatów START II, SORT i Nowy START. W artykule analizowane są: okoliczności zawarcia rzeczonych traktatów (w szczególności geopolityczne), ich treść, a także następstwa. Opisany zostanie także udział i rola Rosji w inicjatywach wielostronnych z dziedziny rozbrojenia nuklearnego, takich jak CTBT czy Traktat tworzący strefę bezatomową w Azji Centralnej.

Summary

The article concentrates on the Russian Federation participation in a process of nuclear disarmament. Main section of the text concerns Russian-American disarmament talks and the treaties signed as their effect – START II, SORT and New START. The article analyses negotiations and circumstances of every treaty conclusion (in particular geopolitical), its substance and aftermath. The last section describes Russia's participation and role in multilateral disarmament initiatives such as the CTBT or The Central Asia Nuclear-Weapon-Free Zone

Filip Urbański

Rosja nie przegrała zimnej wojny- Jewgienij Primakow i polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej

Wstęp

Sztuka dyplomatyczna, jak każda inna ma swych mistrzów. Nazwiska Talleyranda, Metternicha i Palmerstone'a w wieku XIX, czy Kissingera, Genschera i Gromyki w XX w. stanowią dla wszystkich zainteresowanych tematem jasne gwiazdy na firmamencie stosunków międzynarodowych. Do tego grona, bez względu na subiektywną ocenę jego stosunku do polityki Polski, należy zaliczyć patriarchę rosyjskiej dyplomacji ostatnich dziesięcioleci – Jewgienija Maksymowicza Primakowa.

Celem artykułu jest zaprezentowanie roli jaką odegrał on w kreowaniu polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej w latach 1991-1999. Akademik Primakow piastując kolejno

urzędy szefa Służby Wywiadu Zagranicznego, ministra spraw zagranicznych oraz premiera uzyskał decydujący wpływ na politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej. Jej wizję opierał na zredefiniowanych po okresie wpływu tzw. „zapadników" interesach państwa. Najważniejszymi z nich były: kontestowanie jednostronnego przywództwa światowego Stanów Zjednoczonych oraz wielokierunkowość polityki zagranicznej polegająca na budowaniu partnerskich relacji z innymi potęgami – Chinami czy Indiami. Niesprzyjające uwarunkowania polityki zagranicznej, w wymiarze wewnętrznym – słabość aparatu państwa, tragiczna sytuacja gospodarcza, w wymiarze zewnętrznym – upadek rosyjskiej strefy wpływów w Europie Środkowej, niestabilność obszaru poradzieckiego, triumfalna dominacja USA na arenie międzynarodowej, wymagały niezwykłej wręcz biegłości, wyczucia i znajomości dyplomatycznego rzemiosła, jakimi niewątpliwie legitymował się Primakow. Prowadzona przez niego polityka zagraniczna spotkała się z życzliwym przyjęciem ze strony nieomal wszystkich sił politycznych Rosji, zaś wypracowana w okresie sprawowania funkcji państwowych pozycja zapewniła szacunek następców i możliwość recenzowania, nie zawsze przychylnego, ich poczynań.

W nauce polskiej nie brakuje prac dotyczących polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej lat 90 XX wieku. Do najważniejszych należy zaliczyć te autorstwa Stanisława Bielenia, Macieja Rasia, Agnieszki Bryc czy Marcina Kaczmarskiego. Jednak wyraźną lukę stanowi brak

opracowań dotyczących personalnego udziału w kreowaniu polityki zagranicznej poszczególnych aktorów rosyjskiej sceny politycznej tamtego okresu. Niniejszy artykuł stanowić ma przyczynek do polskich badań nad tą tematyką.

1. Doświadczenie Jewgienija Primakowa w dziedzinie stosunków międzynarodowych w okresie radzieckim

Jewgienij Primakow urodził się 29 października 1929 r. w Kijowie, jednak jego dzieciństwo i młodość upłynęły w stolicy Gruzińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej – Tbilisi. Jak wspominał, to w tym czasie ukształtował się jego charakter – człowieka lubiącego towarzystwo, długie rozmowy i biesiady, także tam zawiązały się przyjaźnie trwające całe życie[39]. W latach wojny po ukończeniu szkoły postanowił wstąpić do Bakijskiej Przygotowawczej Szkoły Wojennej kształcącej kursantów na potrzeby floty. Spędził w niej dwa lata, jednak ze względu na zdiagnozowaną gruźlicę musiał porzucić marzenia o marynarskim mundurze[40].

Wobec niepowodzenia na drodze służby wojskowej młody Primakow postanowił rozpocząć studia w Moskwie. Po

zdanych egzaminach wstępnych został przyjęty na arabistykę w Moskiewskim Instytucie Orientalistycznym[41]. Po ukończeniu studiów rozpoczął aspiranturę na wydziale ekonomicznym Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. Łomonosowa, którą zakończył obroną pracy dotyczącą eksportu kapitału do państw arabskich[42].

Jewgienij Maksymowicz w 1956 r. zdecydował o wstąpieniu na drogę kariery dziennikarskiej, na początku w Państwowym Komitecie ds. Radia i Telewizji. W 1962 r. po raz pierwszy rozpoczął pracę w Instytucie Gospodarki Światowej i Stosunków Międzynarodowych Akademii Nauk ZSRR (IMEMO – ros. *ИМЭМО – Институт мировой экономики и международных отношений*). Z tą jednostką badawczą zwiąże się na całe życie, zaś po śmierci zostanie jej patronem[43].

Pracę naukową porzucił po kilku miesiącach obejmując stanowisko korespondenta w organie prasowym KC KPZR „Prawda". Trzy lata spędził w moskiewskiej redakcji dziennika, aby później zostać korespondentem na Bliskim Wschodzie. Regionowi Bliskiego Wschodu poświęcił wiele prac naukowych i publicystycznych m. in. *Египет*: *времяпрезидентаНасера**[44]*(wspólnie z Igorem Bielajewem) rozdział w książce *Международныеконфликты*poświęcony sytuacji na Bliskim Wschodzie[45] czy *Operacja „Gołąb"* (wspólnie z Bielajewem i Tomasem Kolesniczenką)[46].

Po latach przyznał, iż jego podróże po państwach regionu nie ograniczały się jedynie do roli przewidzianej dla tradycyjnych korespondentów zagranicznych. Z polecenia

najwyższych władz partyjnych pełnił szczególne delikatne misje polityczne. W Iraku prowadził rozmowy dotyczące możliwości pokojowego rozwiązania sporu z Kurdami. To wtedy po raz pierwszy rozmawiał z Saddamem Husajnem oraz przyszłym szefem jego dyplomacji Tarikiem Azizem[47]. W Syrii obserwował rozpad Zjednoczonej Republiki Arabskiej. Ta pozadziennikarska aktywność nakazuje postawić pytanie o związki Primakowa z I Głównym Zarządem KGB zajmującym się wywiadem zagranicznym. A. Grajewski pisał o Primakowie, jako o wywiadowcy pracującym pod przykryciem korespondenta[48]. Sam zainteresowany wielokrotnie zaprzeczał tego rodzaju spekulacjom argumentując, iż jako pracownik aparatu prasowego podległego bezpośrednio KC KPZR wypełniał polecenia KC i tam też przekazywał informacje. Jednocześnie przyznawał się do korzystania z technicznego pośrednictwa funkcjonariuszy KGB[49].

W 1970 r. powrócił do pracy naukowej w IGŚSM. W tamtym czasie Instytut pod kierunkiem Nikołaja Inoziemcowa stał się jednym z najważniejszych ośrodków analitycznych pracujących na rzecz najwyższych kręgów decyzyjnych Związku Radzieckiego. Zapoczątkowane tam studia nad konkretnymi kazusami z realnych stosunków międzynarodowych przynosiły nadspodziewanie dobre efekty. Primakow był jednym z inicjatorów tego typu badań nazywanych „burzą mózgów". Wraz z W. I. Handmanem i W. I. Lubczenką napisał pracę *Metodyka analizy sytuacyjnej stosunków międzynarodowych*[50]. Siebie

i swych kolegów z Instytutu przyszły szef rosyjskiej dyplomacji nazywał „dysydentami w systemie”, a to ze względu na niedogmatyczne podejście do oceny rzeczywistości politycznej i gospodarczej[51].

Jako zastępca dyrektora Instytutu podejmował także misje dyplomatyczne. W latach 1971-1977 w Izraelu sondował możliwość odbudowy stosunków politycznych z ZSRR zerwanych po wojnie sześciodniowej 1967 r. Przy tej okazji rozmawiał m. in. z Goldą Meir, Icchakiem Rabinem czy Mosze Dajanem[52].

W latach 1977-1985 Primakow piastował funkcję dyrektora Instytutu Orientalistyki Akademii Nauk ZSRR. W 1979 r. został członkiem Akademii Nauk ZSRR, równocześnie wykładał w Akademii Dyplomatycznej i Moskiewskim Uniwersytecie Państwowym im. Łomonosowa, tym samym osiągnął szczyt kariery naukowej[53]. W 1985 r. powrócił do IMEMO pozostając do 1989 r. jego dyrektorem.

Objęcie władzy przez Michaiła Gorbaczowa dało impuls do dalszego rozwoju kariery Primakowa. Jako ceniony specjalista z zakresu spraw międzynarodowych uczestniczył w rozmowach amerykańsko-radzieckich na najwyższym szczeblu dotyczących ograniczenia zbrojeń[54]. Zyskał zaufanie nowego Sekretarza Generalnego KPZR i coraz częściej wpływał na politykę zagraniczną mocarstwa. Już wtedy proponował wzmocnienie relacji ZSRR z Indiami oraz otwarcie, po latach ideologicznej wojny, na kontakty z Chińską Republiką Ludową. Takie działanie miało

wzmocnić pozycję Moskwy w rozmowach z Waszyngtonem. Przełomem była wizyta Gorbaczowa w Pekinie wiosną 1989 r., podczas której Primakow stanowczo odradzał spotkanie radzieckiego przywódcy z domagającymi się reform na wzór pierestrojki pekińskimi studentami[55]. Sukcesy popieranej przez Jewgienija Maksymowicza nowej polityki dalekowschodniej wykreowały go na naturalnego kandydata do objęcia szefostwa radzieckiej ambasady w New Delhi, jednak ze względu na stan zdrowia żony wymówił się od misji dyplomatycznej, która w rzeczywistości postawiłaby go na bocznym torze politycznych wydarzeń.

W 1989 r. Jewgienij Primakow został przewodniczącym Rady Związku jednej z izb Rady Najwyższej ZSRR. Pracę w organie przedstawicielskim wspominał jako bardzo ciężką i skrajnie różną od dotychczasowej kariery naukowej[56]. Z czasem zmienił tę funkcję na członkostwo w Radzie Prezydenckiej ZSRR, zastąpionej później przez Radę Bezpieczeństwa[57].

Niezwykle ciekawym epizodem w życiu Primakowa jest jego udział próbach rozwiązania kryzysu w Zatoce Perskiej w 1990 i 1991 r. Po agresji Iraku na Kuwejt odbył on kilka podróży do Bagdadu mających na celu przekonanie Saddama Husajna do zakończenia okupacji. Był stanowczym przeciwnikiem interwencji zbrojnej społeczności międzynarodowej. Nie zgadzał się z radzieckim ministrem spraw zagranicznych Eduardem Szewardnadze opowiadającym się za współpracą w tym zakresie ze Stanami Zjednoczonymi[58].

Przełom lat 80. i 90. przyniósł rozpad radzieckiej strefy wpływóww Europie Środkowej i odrodzenie tendencji odśrodkowych w samym Związku Radzieckim. Na szczytach władzy doszło do gwałtownego starcia idei stopniowych reform proponowanej przez Michaiła Gorbaczowa i propozycji odbudowy państwowości Rosji lansowanej przez Borysa Jelcyna. W sporze tym Primakow stał po stronie Gorbaczowa. Także w trudnych dniach puczu w sierpniu 1991 r. stanowczo opowiedział się za prezydentem ZSRR i potępił działania członków Państwowego Komitetu Stanu Wyjątkowego. Wraz z były ministrem spraw wewnętrznych Wadimem Bakatinem poleciał z delegacją RFSRR na Krym, aby upewnić się, co do losu Michaiła Gorbaczowa[59].

2. Twórca wywiadu Federacji Rosyjskiej

Klęska puczu sierpniowego wymusiła zmianę kierownictwa radzieckich struktur siłowych, zwłaszcza KGB, którego dotychczasowy przewodniczący Władimir Kriuczkow był jednym z najaktywniejszych spiskowców. Nowym Przewodniczącym Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego został wspominany już Wadim Bakatin. Zaproponował on stanowisko szefa I Głównego Zarządu KGB Primakowowi. Obydwaj wiedzieli o planowanym wyłączeniu wywiadu zagranicznego ze struktur KGB i powołaniu nowej służby.

Tak też się stało: 6 listopada 1991 r. powstała Centralna Służba Wywiadu ZSRR, jednak wobec upadku Kraju Rad 18 grudnia dekretem prezydenta Borysa Jelcyna zastąpiła ją Służba Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej (SWR – ros. *Служба внешней разведки Российской Федерации*)[60].

Stając na czele jednej z dotychczas najlepszych służb wywiadowczych na świecie Primakow musiał zmierzyć się z pojawiającymi się po upadku ZSRR problemami. Nowa rzeczywistość wymagała czytelnego zdefiniowania zadań SWR w pozbawionym ideologicznej rywalizacji świecie. Ambicją pierwszego szefa SWR stało się zachowanie i umocnienie wywiadu zagranicznego jako jednego z najlepiej funkcjonujących mechanizmów państwa[61]. Nie była to prosta misja. Kryzys gospodarczy spowodował redukcję nakładów na organy bezpieczeństwa, co wymusiło redukcję etatów w centrali i rezydenturach o ok. 40 %[62]. Młodzi dobrze wykształceni i znający języki obce oficerowie odchodzili ze służby do rozpoczynających w tamtym czasie ekspansję na rosyjskim rynku zagranicznych korporacji.

Kolejnym wyzwaniem było wykreowanie nowego imperatywu funkcjonowania SWR po deideologizacji stosunków wewnętrznych w Rosji i odejściu od zasad marksizmu-leninizmu. Primakow tak pisał o nowych powinnościach swoich podwładnych: „wywiadowca powinien być przywiązany do demokratycznych wartości i wierny prawu – to nadzwyczaj ważne dla wszystkich bez wyjątku”[63]. Wywiadobok głęboko zakorzenionej spuścizny radzieckiej miał także kontynuować tradycje Rosji carskiej.

Celem jej popularyzacji rozpoczęto wydawanie przygotowanej pod redakcją Primakowa sześciotomowej serii „Очеркиисториироссийскойвнешнейразведки”[64].

Mimo ciągnącej się za nim łatki stronnika Michaiła Gorbaczowa Primakow umiał ułożyć stosunki z prezydentem Jelcynem, któremu bezpośrednio podlegał wywiad zagraniczny. Co tydzień osobiście prezentował głowie państwa owoce pracy SWR. Przy okazji kryzysu parlamentarnego jesienią 1993 r. nie krył swego dystansu do środków podjętych przez Jelcyna, widząc niezadowolenie zwierzchnika stwierdził, że najważniejsza w ich relacjach jest szczerość[65].

Brak doświadczenia w pracy w strukturach siłowych nie przeszkodził Primakowowi w realizacji postawionych sobie celów. Współpracowników zjednał bezpośredniością i brakiem zainteresowania wewnętrzną grą polityczną. Dużą wagę przywiązywał do zapewnienia godziwych warunków bytowych funkcjonariuszom podległej mu służby m. in. wprowadził dodatki za znajomość języków obcych[66]. W pracy centrali większą wagę zaczęto przywiązywać do pracy analitycznej, powołano również zarząd wywiadu gospodarczego[67]. SWR prowadziła w tamtym czasie dobrą współpracę z mediami, dzięki czemu udało się podtrzymać wizję profesjonalnej służby odpowiedzialnej za losy państwa i wpływającej na stosunki międzynarodowe. Wszystko to pozwoliło zatrzymać odpływ doświadczonych kadr, a także ponownie uczyniło służbę w wywiadzie atrakcyjną dla potencjalnych kandydatów.

Pierwszy dyrektor Służby Wywiadu Zagranicznego musiał przełamać opór wielu środowisk przeciwko ustanowieniu oficjalnych roboczych kontaktów ze służbami wywiadowczymi dotychczas postrzeganymi jedynie w kategoriach śmiertelnych wrogów – zwłaszcza z CIA. Powołanie oficerów łącznikowych miało na celu walkę ze wspólnymi zagrożeniami takimi, jak przemyt narkotyków, rozwój międzynarodowych organizacji terrorystycznych czy proliferacja broni masowego rażenia. Proces ten wymagał obustronnej cierpliwości i budowy wzajemnego zaufania[68].

Także i na tym stanowisku Primakow wypełniał poufne misje daleko wykraczające poza jego formalne kompetencje. W styczniu 1993 r., w obliczu kryzysu w Bośni i Hercegowinie, nakłonił prezydenta Jugosławii Slobodana Miloševićja do wzięcia udziału w rozmowach pokojowych w Genewie[69]. W tym samym roku prowadził rozmowy w Afganistanie i Iranie dotyczące kryzysu w Tadżykistanie. Całokształt stosunków rosyjsko-kubańskich w nowej rzeczywistości był głównym zagadnieniem poruszanym w trakcie jego podróży do Hawany w 1994 r.

3. Kreator polityki zagranicznej państwa jako szef MSZ i premier

Z jaseniewskim lasem przyszło się pożegnać Primakowowi w styczniu 1996 r., kiedy to został ministrem spraw zagranicznych. Urząd ten objął po Andrieju Kozyriewie próbującym przez pierwszą połowę lat dziewięćdziesiątych budować dobre relacje Rosji z państwami Europy Zachodniej i Stanami Zjednoczonymi. Próby te postrzegano w jego rodzinnym kraju, jako zdradę interesów państwa i świadome obniżanie jego rangi międzynarodowej poprzez wchodzenie w rolę petenta, do czego nie przywykło społeczeństwo i politycy wychowani w kreowanym w czasach radzieckich kulcie wielkości ojczyzny. Zmiana na stanowisku szefa dyplomacji jawiła się od początku zapowiedzią zmiany kursu w polityce zagranicznej. Świadomy tego sam zainteresowany początkowo nie chciał zgodzić się z propozycją prezydenta Jelcyna, jednak gdy informacja o nominacji został przekazana mediom, nie miał innego wyjścia jak tylko zająć najważniejszy gabinet w socrealistycznym gmachu przy Placu Smoleńskim w Moskwie[70].

Primakow posiadał, jak udowodniono powyżej, ogromne doświadczenie teoretyczne i praktyczne w zakresie stosunków międzynarodowych. Jak mało który polityk mógł także liczyć na poparcie i prezydenta Jelcyna i skonfliktowanych z nim frakcji parlamentarnych. Sytuacja w jakiej zastał rosyjską dyplomację nie była godna pozazdroszczenia. Od upadku ZSRR, czyli od swego powstania w dzisiejszej formie, Rosja pozostawała w defensywie na arenie międzynarodowej. Do historii

przeszła strefa wpływów w Europie Środkowej, tworzące ją państwa aspirowały do integracji z NATO i Unią Europejską. Wpływy Stanów Zjednoczonych zaczęły sięgać także obszaru tzw. bliskiej zagranicy – byłych republik radzieckich. W wymiarze organizacyjnym dyplomację trawiły podobne problemy, co wywiad – odpływ wykształconych kadr, ograniczenia budżetowe i spadek prestiżu zawodu dyplomaty.

Nowy minister spraw zagranicznych miał jednak wizję zmiany polityki zagranicznej, która z czasem otrzymała miano doktryny Primakowa[71]. Opierała się ona na założeniu, iż Federacja Rosyjska będąc jednocześnie spadkobiercą ZSRR, nie może postrzegać się jako przegrany zimnej wojny. Jednobiegunowy świat powstały po zakończeniu zideologizowanej rywalizacji dwublokowej nie dawał Rosji szans na zabezpieczenie interesów narodowych, takich jak zapewnienie bezpieczeństwa, zachowanie wpływów politycznych w najbliższym otoczeniu oraz możliwość decydowania o problemach współczesnego świata. Za szczególne zagrożenie dla geopolitycznych interesów uważał możliwość przybliżenia się do granic Rosji Sojuszu Północnoatlantyckiego[72].

Szansą na przełamanie dotychczasowej defensywy miała być odbudowa relacji Rosji z innymi ośrodkami siły w stosunkach międzynarodowych, zwłaszcza z rodzącymi się potęgami Wschodu – Indiami i Chinami[73]. Idea trójkąta Moskwa-Pekin-New Delhi, przedstawiona oficjalnie w 1998 r., była jedną z podstaw budowy świata

wielobiegunowego[74]. Początkowo koncepcja te nie zyskała przychylnego odzewu ze strony rosyjskich partnerów na wschodzie, jednak jak wiemy w perspektywie długofalowej przyniosła oczekiwane efekty w postaci zinstytucjonalizowanych form współpracy. Zwrot ku wschodowi powinien doprowadzić do skoordynowania polityki zagranicznej i wewnętrznej. W założeniu Primakowa wzrost pozycji międzynarodowej Rosji w znacznym stopniu zależny był od powodzenia kolonizacji Syberii i rozwoju rosyjskiego Dalekiego Wschodu, podobnie jak Stany Zjednoczone uzyskały status mocarstwa zagospodarowując swoje zachodnie wybrzeże[75].

Minister Primakow, mając pełną świadomość słabości Rosji, dążył do zachowania mechanizmów decyzyjnych w odniesieniu do bezpieczeństwa międzynarodowego wypracowanych w okresie zimnej wojny. W wymiarze światowym takim ośrodkiem miała być Rada Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych, w której Rosja odziedziczyła po ZSRR miejsce stałego członka dysponującego prawem weta. Na teatrze europejskim podobną rolę miała odgrywać Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie spadkobierczyni zapoczątkowanej w latach siedemdziesiątych Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie[76].

Jednym z najważniejszych wyzwań stojących przed Rosją w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych była perspektywa rozszerzenia NATO o państwa dawniej należące do radzieckiej strefy wpływów. Jak wspomniano powyżej, było

to odbierane w Moskwie jako bezpośrednie zagrożenie dla jej interesów geopolitycznych. Szczególnie istotne było nierozmieszczanie na terytorium nowych członków instalacji wojskowych, zwłaszcza z bronią nuklearną. Amerykańskim partnerem w rozmowach na ten temat była amerykańska sekretarz stanu w administracji prezydenta Billa Clintona Madeleine Albright. W swych wspomnieniach opisała pierwsze spotkanie ze swym rosyjskim odpowiednikiem. Miało ono miejsce w lutym 1997 r. w Moskwie. Mimo znacznej różnicy stanowisk w kwestiach politycznych szefowie dyplomacji obu mocarstw znaleźli wspólny język[77]. Kolejne ich spotkania miały także nieoficjalne punkty – Albright gościła w domu Primakowów na kolacji. Pewnym modus vivendi było podpisanie 27 maja 1997 r. na szczycie w Paryżu *Aktu stanowiącego o podstawach wzajemnych stosunków, współpracy i bezpieczeństwie* między NATO a Rosją[78].

Polityka wielosektorowości obejmowała także odnowienie dobrych relacji z państwami arabskimi. Największe napięcia między USA a Rosją dotyczyły polityki wobec Iraku. Po pierwszej wojnie w Zatoce Perskiej państwo Saddama Husajna obłożone zostało sankcjami gospodarczymi oraz szczegółową kontrolą w zakresie zbrojeń, w tym tych dotyczących broni masowego rażenia. Bagdad regularnie piętrzył trudności przed międzynarodowymi inspektorami, aż do ich wydalenia włącznie. W tym czasie Rosji zależało na złagodzeniu sankcji gospodarczych, ponieważ

pozwoliłoby to na spłatę irackiego zadłużenia wynoszącego minimum 7 mld USD[79].

Kierowanie MSZ nie było szczytem politycznej kariery Primakowa. Wobec bankructwa finansów państwa i szalejącego kryzysu gospodarczego, jako człowiek cieszący się szacunkiem stronnictw politycznych w dumie oraz względnym zaufaniem prezydenta Jelcyna, 11 września 1998 r. objął urząd premiera Federacji Rosyjskiej[80]. Powstanie nowego rządu postrzegane było jako ustępstwo ze strony Borysa Jelcyna, a nawet narzucenie mu swej woli przez parlament[81]. Nowy premier doprowadził do stabilizacji finansów państwa, a także wypowiedział wojnę nadużyciom gospodarczym czym naraził się wszechwładnym dotychczas oligarchom. Jego następcą w ministerstwie spraw zagranicznych został Igor Iwanow.

Mimo tragicznej sytuacji gospodarczej państwa nowy premier nie poniechał aktywności na niwie międzynarodowej. Nie odniosły sukcesu rozmowy przeprowadzone w listopadzie 1998 r. w Genewie z Madeleine Albright[82]. Stany Zjednoczone dokonały ataków powietrznych na Irak w ramach operacji *Pustynny Lis*. Takie postępowanie spotkało się ostrą reakcją Moskwy.

Jednakże najbardziej znacząca historia dowodząca stanowczości Primakowa związana jest z kryzysem w Kosowie. Zamieszkała w większości przez Albańczyków serbska prowincja zaczęła wrzeć w 1998 r. za sprawą aktywizacji Armii Wyzwolenia Kosowa. W odpowiedzi władze serbskie rozpoczęły pacyfikację regionu[83]. Społeczność

międzynarodowa podjęła działania na rzecz zaprzestania masowych naruszeń praw człowieka przez obie strony konfliktu. Od początku kryzysu można było jednak zauważyć podział na popierającą Serbów Rosję oraz działające w interesie Albańczyków Stany Zjednoczone i ich sojuszników. 23 marca 1999 r. premier Primakow miał udać się do USA na rozmowy z wiceprezydentem Albertem Gorem. Już w powietrzu w rozmowie telefonicznej Gore poinformował go o fiasku rozmów z Belgradem dotyczących wycofania wojska z Kosowa. Wobec takiego obrotu sprawy NATO miało rozpocząć bombardowanie celów w Jugosławii. Rosyjski premier podziękował za szczerość i poinformował, iż wobec takiego obrotu sprawy jego wizyta w USA jest niemożliwa. Decyzję o powrocie poparli jednogłośnie wszyscy członkowie rosyjskiej delegacji[84].

Zakończenie

Z funkcji premiera Jewgienij Primakow ustąpił 12 maja 1999 r. zastąpiony przez Siergieja Stiepaszyna. Były premier pozostał członkiem parlamentu i mając znaczne poparcie mógł myśleć o zbliżających się w 2000 r. wyborach prezydenckich. Jednak prezydent Jelcyn, a zwłaszcza jego polityczne zaplecze na sukcesora wybrali byłego oficera wywiadu KGB, zaś ówcześnie dyrektora Federalnej Służby

Bezpieczeństwa Władimira Putina. Kończący w 1999 r. siedemdziesiąt lat Primakow nie mógł z ewentualnego wyścigu prezydenckiego z tryskającym energią Putinem wyjść zwycięsko. Postanowił wycofać się z polityki poświęcając się pisaniu wspomnień i pracy w Izbie Przemysłowo-Handlowej Federacji Rosyjskiej. Mimo odejścia na drugi plan w 2003 r. podjął się misji ostatniej szansy mającej zapobiec wybuchowi drugiej wojnie w Zatoce Perskiej. Ostatecznie Saddam Husajn nie zgodził się na przedłożoną mu propozycję ustąpienia z urzędu.

Stosując schemat podziału orientacji w polityce zagranicznej Rosji zaproponowany przez S. Bielenia można zaliczyć drugiego szefa rosyjskiej dyplomacji do kręgu państwowców (gosudartwienników, dzierżawników), dla których najważniejsze było umocnienie pozycji państwa[85]. Z drugiej strony nie można pominąć faktu znaczącego zwrotu ku Azji, co odpowiadałoby postulatom neoeuroazjatów[86]. Jednakże oceniając jego działalność kluczowym pojęciem będzie pragmatyzm czy Realpolitik. Primakow realistycznie oceniał rzeczywistość i starał się wykorzystywać środki i metody pozwalające na zapewnienie realizacji interesów narodowych Rosji. Jak pisze jego biograf Leonid Mlieczin w dyplomacji poszukiwał zawsze „złotego środka”[87]. Mimo gotowości do kompromisu był także gotowy na pryncypialną demonstrację wobec lekceważącego pominięcia stanowiska Rosji w sprawie Kosowa.

Niniejszy artykuł miał na celu jedynie zarysowanie biografii jednej z najbardziej interesujących postaci

rosyjskiej polityki końca dwudziestego wieku, skupiając się na jej udziale w kreowaniu polityki zagranicznej mocarstwa. Autor świadomie pominął polskie wątki w aktywności Primakowa, aby skupić uwagę odbiorcy na jego cechach znamionujących uniwersalny wzór dyplomaty.

Bibliografia

1) Albright M., Woodward B., *Pani Sekretarz Stanu*, Warszawa 2004.

2) Baker P., Glasser S., *Cień Kremla*, Warszawa 2005.

3) Беляев И. П., Примаков Е. М., *Египет: время президента Насера*, Москва 1974.

4) Bielajew I., Kolesniczenko T., Primakow E., *Operacja „Gołąb”*, Warszawa 1968.

5) Bieleń S., Polityka zagraniczna Rosji w: *Federacja Rosyjska 1991–2001*, red. J. Adamowski, A. Skrzypek, Warszawa 2002.

6) Bryc A., *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004.

7) Bryc A., *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2008.

8) Черкасов П., *ИМЭМО. Портрет на фоне эпохи*, Москва 2004.

9) Grajewski A., *Tarcza i miecz. Rosyjskie służby specjalne 1991-1998*, Warszawa 1998.

10) Jedliński M., *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej w latach 90-tych. Kontekst historyczno-ideowy*, „Środkowoeuropejskie Studia Politologiczne", 2009, 3, s. 125-142.

11) Kaczmarski M., *Rosja na rozdrożu*, Warszawa 2006.

12) Квон Л. Ё., *Внешняя политика России в 1990-е годы (проблемы и тенденции)*, Москва 1999.

13) Mihajić M., Bałkański kompleks niestabilności i bezpieczeństwa, w: *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, red. R. Zięba, Warszawa 2008, s. 297-330.

14) МлечинЛ., *Примаков*, Москва2015.

15) *Очерки истории российской внешней разведки*, т. 1, ред. Е. М. Примаков, Москва1996.

16) Pichoja R. G., *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945-1991*, Warszawa 2011.

17) Примаков Е. М., Ближневосточный конфликт, в: *Международныеконфликты*, ред. В. В. Журкин, Е. М. Примаков, Москва 1972, с. 121-138.

18) Примаков Е. М., *Встречи на перекрестках*, Москва 2015.

19) Skrzypek A., *Druga smuta. Zarys dziejów Rosji 1985-2004*, Warszawa 2004.

Streszczenie

Artykuł opisuje postać twórcy i pierwszego dyrektora Służby Wywiadu Zagranicznego (1991-1996), ministra spraw zagranicznych (1996-1998) i premiera Federacji Rosyjskiej (1998-1999) Jewgienija Maksymowicza Primakowa (1929-2015). Primakow całe swe życie poświęcił badaniu, a następnie współtworzeniu stosunków międzynarodowych. Doświadczenie zdobyte w zawodzie dziennikarza i naukowca z olbrzymim powodzeniem wykorzystał w służbie wywiadowczej i dyplomatycznej. Pełniąc różne funkcje państwowe doprowadził do zdefiniowania na nowo interesów Rosji w po zimnowojennej rzeczywistości. Jego pojmowanie roli Federacji Rosyjskiej we współczesnym świecie nazwane doktryną Primakowa do dzisiaj stanowi klucz do zrozumienia polityki zagranicznej tego państwa.

Summary

The article describes the person of creator and first director of the Foreign Intelligence Service (1991-1996), Minister of Foreign Affairs (1996-1998) and Prime Minister

of the Russian Federation (1998-1999) Yevgeny Maksimovich Primakov (1929-2015). Primakov devoted his entire life to the study and co-creation of international relations. He successfully took advantage of the experience gained in the profession of a journalist and a scientist in the service of intelligence and diplomacy. By holding various state functions Primakov led to redefining Russia's interests in the post-Cold War reality. His comprehension of the role of the Russian Federation in the modern world called Primakov doctrine is until this day the key to understanding the foreign policy of this country.

Maciej Zaniewicz

Ewolucja stosunków rumuńsko ukraińskich po 1990 roku

Wstęp

Celem niniejszej pracy jest zaprezentowanie, w jaki sposób zmieniały się stosunki rumuńsko-ukraińskie w latach 1990-2016. Wybrany okres związany jest z przemianami

politycznymi, jakie nastąpiły w obu państwach po rewolucji w grudniu 1989 roku w Rumunii oraz rozpadzie ZSRR i ogłoszeniu 24 sierpnia 1991 roku niepodległości przez Ukrainę. Oba wydarzenia były elementami rozpadu tzw. bloku wschodniego, w wyniku którego zniknął czynnik stabilizujący relacje między podmiotami tego bloku, jakim był ZSRR. Nowopowstałe i transformujące się państwa, oprócz działań mających na celu reformę wewnętrzną, podjęły próbę rewizji niektórych ustaleń „wielkich mocarstw" na konferencjach pokojowych po II Wojnie Światowej. Często spotykało się to z wybuchem konfliktów, jak w przypadku stosunków azersko-ormiańskich. W przypadku relacji rumuńsko-ukraińskich nie doszło co prawda do konfliktu, jednak zostały wysunięte roszczenia terytorialne. Jako że dyskusja na temat przynależności terenów przygranicznych zdominowała relacje między Rumunią i Ukrainą, zagadnienie to zostanie rozpatrzone jako pierwsze i poświęcone zostanie mu najwięcej miejsca.

W dalszej kolejności omówiona zostanie kwestia mniejszości rumuńskiej zamieszkującej Ukrainę i ukraińskiej zamieszkującej Rumunię. Mimo niewielkiej ich populacji temat ten należał do jednych z najistotniejszych w relacjach dwustronnych.

Następnie omówione zostaną stosunki gospodarcze między Rumuniąi Ukrainą. Takie umiejscowienie wynika z ich małej żywiołowości na przestrzeni omawianych lat, choć dynamika wzrostu wymiany handlowej i nowe

okoliczności, jakie pojawiły się w 2014 roku, mogą sprawić, że w nadchodzącym czasie sytuacja ta ulegnie zmianie.

Jako ostatnie zaprezentowane zostanie ocieplenie we wzajemnych relacjach, jakie nastąpiło po aneksji Krymu przez Federację Rosyjską w marcu 2014 roku, które zmieniło sposób postrzegania swojego bezpieczeństwa przez oba państwa.

1. Rumuńsko-ukraińskie spory graniczne

1.1. Uwarunkowania historyczne

Granica rumuńsko-ukraińska liczy 608 km i w dużej mierze jest granicą naturalną, opartą o rzeki (Dunaj, Prut, Cisa) oraz pasmo górskie Karpatów Wschodnich[88]. Mimo dosyć korzystnego położenia pod względem delimitacji, uwarunkowania historyczne sprawiły, że stosunki między Kijowem i Bukaresztem po 1990 roku zostały zdominowane przez spory graniczne.

Granica rumuńsko-ukraińska ustalona została na mocy pokoju paryskiego z 10 lutego 1947 roku, który potwierdzał

aneksję Besarabii, Północnej Bukowiny oraz regionu hercańskiego przez ZSRR na mocy umowy radziecko-rumuńskiej z 28 czerwca 1940 roku[89]. 4 lutego 1948 roku podpisano protokół do wspomnianej umowy, który szczegółowo określał położenie granicy między Rumuńską Republiką Ludową i ZSRR. 23 maja 1948 roku strony podpisały kolejny protokół, na mocy którego znajdująca się u ujścia Dunaju Wyspa Wężowa została przekazana przez Rumunię ZSRR[90]. Ostatecznie granicę radziecko-rumuńską uregulowano na mocy zawartej 27 lutego 1961 roku *Umowy o przebiegu granicy radziecko-rumuńskiej, współpracy oraz wzajemnej pomocy w rozwiązywaniu problemów granicznych*[91].

1.2. Pierwsze lata po ogłoszeniu niepodległości przez Ukrainę

Kształt stosunków rumuńsko-ukraińskich został określony jeszcze przed ogłoszeniem deklaracji niepodległości przez Ukrainę 24 sierpnia 1991 roku. Dwa miesiące wcześniej, 24 czerwca 1991 roku, rumuński parlament uchwalił akt potępiający Pakt Ribbentrop-Mołotow, na mocy którego w 1940 roku ZSRR dokonał aneksji Besarabii, Północnej Bukowiny oraz regionu hercańskiego. Tereny te pozostały

w granicach Ukrainy po rozpadzie Związku Radzieckiego. W uchwale parlament polecił władzom państwa podjęcie wszelkich możliwych kroków „w celu rozwiązania tego problemu”[92]. Ukraina potraktowała to posunięcie jako zgłoszenie pretensji terytorialnych ze strony Rumunii w stosunku do jej terytoriów i zaznaczyła, że granice zostały potwierdzone na paryskiej konwencji pokojowej[93].

Mimo iż Rumunia ustanowiła stosunki dyplomatyczne z Ukrainą wcześnie, bo już 2 lutego 1992 roku[94], to od samego początku podstawowym zadaniem rumuńskiej dyplomacji było przywrócenie Bukaresztowi zwierzchnictwa nad anektowanymi w 1940 roku ziemiami. Jeszcze przed przeprowadzeniem przez Ukrainę referendum niepodległościowego parlament Rumunii uchwalił kolejny akt, wzywający do nieprzeprowadzania referendum na „terytoriach rumuńskich” i zwrócenie ich Bukaresztowi[95].

Kolejne lata upływały na dalszych próbach rewizji radziecko-rumuńskich układów granicznych. Ostatecznie w 1993 roku Rumunia jednostronnie wypowiedziała układ radziecko-rumuński z 1961 roku, a dwa lata później protokół do umowy z 1940 roku o przekazaniu ZSRR Wyspy Wężowej[96]. Od tej chwili żywotną kwestią w dwustronnych relacjach było ponowne uregulowanie granicy na całej rozciągłości, wraz z najbardziej drażliwym problemem – Wyspą Wężową i delimitacją szelfu kontynentalnego oraz wyłącznej strefy ekonomicznej na Morzu Czarnym. Problem ten był o tyle istotny, że pod dnem Morza Czarnego znajdowały się złoża ropy i gazu, a od

przebiegu granicy, związanego ze statusem i przynależnością Wyspy Wężowej, zależało do kogo będą przynależeć ich poszczególne części[97].

Mimo rumuńskich pretensji terytorialnych do Ukrainy, strony były na tyle świadome wagi uregulowania kwestii wspólnej granicy, że już 2 czerwca 1997 roku podpisały Umowę o dobrosąsiedztwie i współpracy[98]. Warto jednak podkreślić, że choć umowa stwierdzała nienaruszalność granic, jednocześnie wskazywała, że granice na szelfie kontynentalnym dopiero zostaną określone. Zgodnie z umową granica rumuńsko-ukraińska pozostawała bez zmian, a więc w kształcie określonym umową rumuńsko-radziecką w 1961 roku. Bukareszt postanowił wycofać swoje roszczenia terytorialne pod naciskiem NATO, które postanowiło rozpatrzyć rumuńską kandydaturę do sojuszu[99].

1.3. Granica na Cisie

Mimo iż umowa z 1997 roku gwarantowała nienaruszalność granic, ich delimitacji dokonano dopiero w 2003 roku. Pierwszym wyzwaniem było uwzględnienie zmian w ukształtowaniu terenu, jakie nastąpiły od 1961 roku w regionie rachowskim i tjaczewskim w obwodzie zakarpackim. W wyniku podmywania niższego brzegu

znajdującego się po stronie ukraińskiej, koryto rzeki zmieniło swój bieg. Jako że układ z 1961 roku przewidywał, że granica przebiega wzdłuż koryta rzeki, okazało się, że Ukraina utraciła 270 ha swojego terytorium[100]. W związku z tym, że zmiana ta wynikała z przyczyn naturalnych i nie była możliwa do zatrzymania, postanowiono uregulować ją poprzez ustalenie stałej granicy[101].

1.4. Spór o wyspy na Dunaju

Kolejną kwestią sporną była przynależność państwowa pięciu wysp na Dunaju. Na poniższej mapie sporne wyspy oraz Wyspę Wężową zaznaczono kolorem ciemnopomarańczowym. Dwie wyspy okupowane przez ZSRR od 1945 roku, lecz zwrócone trzy lata później zaznaczono kolorem jasnopomarańczowym. Problem przynależności pięciu wysp na Dunaju (bez rozpatrywanej oddzielnie Wyspy Wężowej) był o tyle istotny, że przynależność spornych wysp do Ukrainy powodowała, iż kanał żeglowny (na mapie zaznaczony granatową linią) na Dunaju w kilku punktach znajdował się na terytorium Ukrainy. Rumunia proponowała zatem, aby ustalić granicę zgodnie z przebiegiem owego kanału. Ukraina sprzeciwiała się temu, argumentując, że na Dunaju nie jest zasadą

obowiązującą przy delimitacji granicy ustalanie jej zgodnie z przebiegiem kanału żeglownego[102]. Ponadto zmiana granicy byłaby niezgodna z umową o dobrosąsiedztwie z 1997 roku.

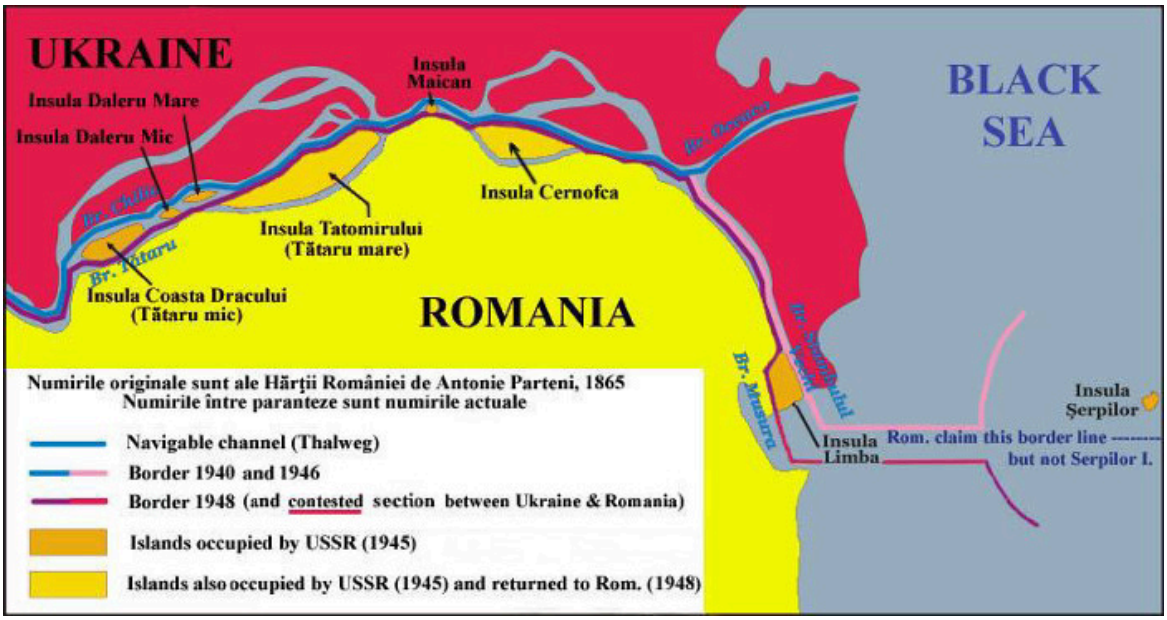

Mapa nr 1: „Sporne wyspy na Dunaju”, Źródło: commons.wikimedia.org.

Spory graniczne zostały ostatecznie rozwiązane dzięki podpisanejw 2003 roku w Czerniowcach umowie potwierdzającej ustalenia z porozumienia z 1961 roku, w tym przynależność Wyspy Wężowej do Ukrainy[103]. Tym sposobem wszelkie spory graniczne aż do krańcowych punktów lądowych nad Morzem Czarnym zostały zażegnane. Umowa nie obejmowała jednak kwestii delimitacji szelfu kontynentalnego i wyłącznych stref ekonomicznych obu państw na Morzu Czarnym.

1.5. Wyspa Wężowa i delimitacja szelfu kontynentalnego

Najwięcej problemów w rumuńsko-ukraińskich stosunkach dwustronnych sprawiały: określenie przynależności państwowej Wyspy Wężowej, stwierdzenie, czy w świetle Prawa Morza jest wyspą, a następnie związana z tym delimitacja szelfu kontynentalnego i wyłącznej strefy ekonomicznej na Morzu Czarnym. Choć sama wyspa nie przedstawia sobą większej wartości ekonomicznej, to zależny od jej przynależności podział wyłącznej strefy ekonomicznej miał wpływ na prawo do eksploatacji złóż ropy i gazu znajdujących się pod dnem Morza Czarnego. W grę wchodziły złoża 100 mld m^3 gazu ziemnego i 10 mln ton ropy naftowej[104].

Po podpisaniu umowy o delimitacji granic z 2003 roku relacje rumuńsko-ukraińskie nie uległy znaczącej zmianie. Wciąż kluczową kwestią był podział granic. Kolejnym krokiem Bukaresztu było złożenie 16 września 2004 roku do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze wniosku o rozpatrzenie sprawy wyznaczenia granicy na szelfie kontynentalnym między Rumunią i Ukrainą[105]. Rumunia, od momentu podpisania umowy z 2003 roku, nie kwestionowała przynależności Wyspy Wężowej do Ukrainy,

jednak argumentowała, że w świetle Prawa Morza nie jest ona wyspą. Zdaniem Bukaresztu nie stwarzała ona warunków do samodzielnego utrzymania życia ludzkiego lub ekonomicznego, co z punktu widzenia Konwencji Narodów Zjednoczonych o Prawie Morza nie daje jej (Wyspie Wężowej) prawa do posiadania swojej wyłącznej strefy ekonomicznej[106]. Kolejnym argumentem strony rumuńskiej był fakt, że szelf kontynentalny Wyspy Wężowej zlewa się z szelfem wybrzeża ukraińskiego i rumuńskiego, co jest dodatkowym dowodem na to, że w myśl Prawa Morza jest ona skałą, a nie wyspą. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości wydał w tej sprawie wyrok 3 lutego 2009 roku[107]. Na jego mocy dokonano delimitacji granicy na Morzu Czarnym zgodnie z Mapą nr 2. Linią czerwoną zaznaczono granice postulowane przez Rumunię, niebieską przez Ukrainę, a fioletową ich ostateczny kształt zgodnie z wyrokiem Trybunału w Hadze.

Mapa nr 2: „Postulowane i ustalona wyrokiem MTS granice między rumuńską i ukraińską wyłączną strefą ekonomiczną”, Źródło: commons.wikimedia.org.

Podczas wyznaczania granicy stwierdzono, że Wyspa Wężowa (na Mapie nr 2 oznaczona jako *Serpents' Island*) swoją obecnością nie zwiększa ukraińskiej wyłącznej strefy ekonomicznej ze względu na południowe limity strefy delimitacji wyznaczonej przez Trybunał i w związku z tym nie będzie brana pod uwagę przy jej wyznaczaniu.

2. Mniejszości narodowe

Uwarunkowania historyczne i zmiany terytorialne sprawiły, że na terytoriach obu państw przebywa liczna mniejszość etniczna rumuńska na Ukrainie i ukraińska w Rumunii. Zgodnie z ostatnim spisem powszechnym z 2001 roku na Ukrainie znajduje się 258,6 tys. (0,5% całkowitej populacji) Mołdawian i 151 tys. (0,3% całkowitej populacji) Rumunów[108]. W porównaniu z poprzednim spisem z 1989 roku wyraźnie zmniejszyła się ilość Mołdawian (w 1989 r. 324,5 tys.) i wzrosła Rumunów (w 1989 r. 134,8 tys.)[109]. Szczególnie wyraźna jest ta tendencja w obwodzie czerniowieckim.

Zgodnie z ostatnim rumuńskim spisem powszechnym z 2011 roku, w Rumunii znajduje się 50,9 tys. (0,25%) Ukraińców. W porównaniu z rokiem 1992 oznacza to znaczny spadek. Podczas ówczesnego spisu narodowość ukraińską zadeklarowało 65,5 tys. (0,28%) ludzi[110].

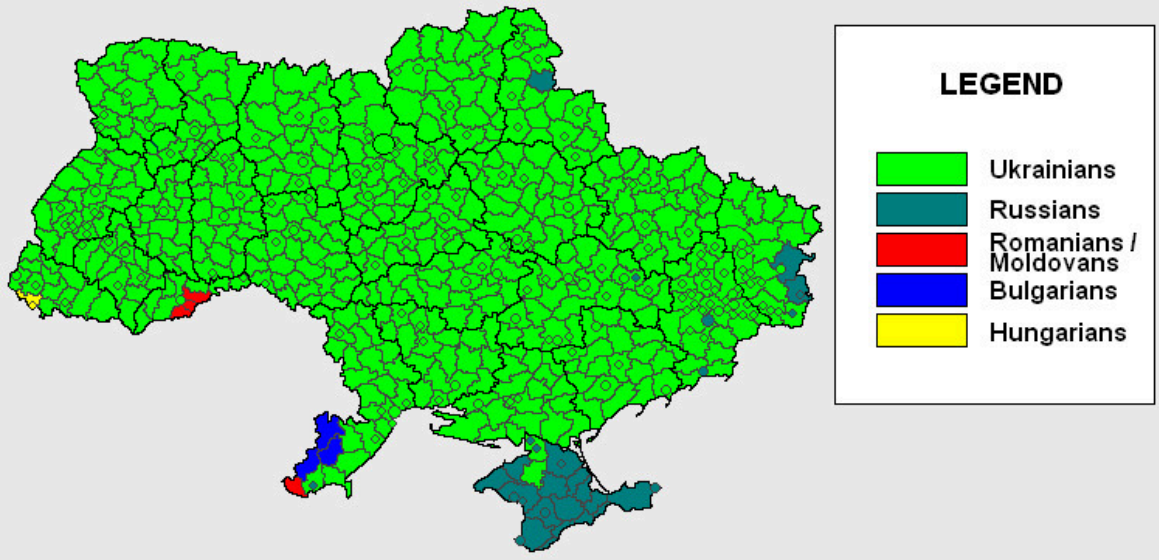

Mapa nr 3: „Narodowości dominujące na Ukrainie według spisu z 2001 roku”, Źródło: commons.wikimedia.org.

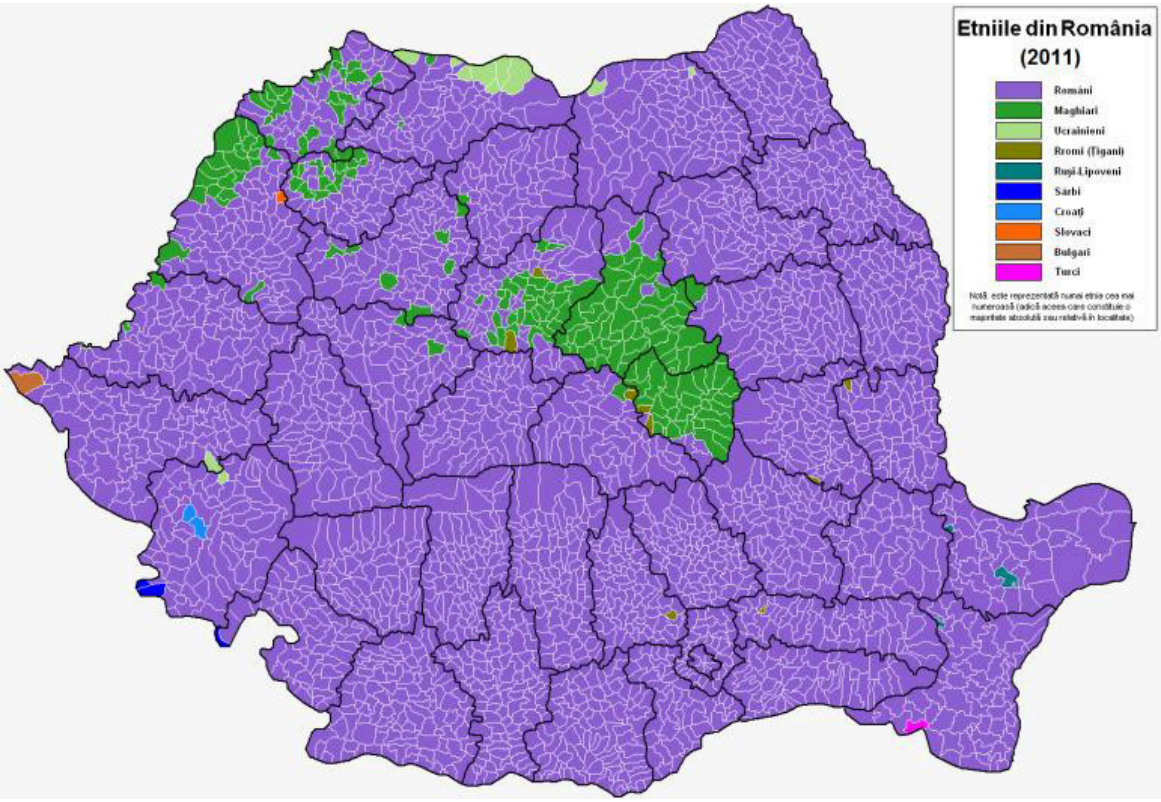

Mapa nr 4: „Narodowości dominujące w Rumunii według spisu z 2011 roku”, Źródło: commons.wikimedia.org.

W obu przypadkach omawiane mniejszości narodowe zamieszkują dosyć zwarcie regiony przygraniczne. W przypadku mniejszości rumuńskiej i mołdawskiej są to obwody zakarpacki, czernichowski i odeski. Mniejszość ukraińska zamieszkuje głównie graniczące z Ukrainą regiony Maramures i Suceava oraz znacznie od niej oddalone, graniczące z Bułgarią Timis.

2.1. Sytuacja Ukraińców w Rumunii

Mimo niewielkiej liczebności i tylko częściowego zamieszkiwania Rumunii w sposób zwarty, głównie na wsiach, sytuacja Ukraińców w Rumunii i stopień ich organizacji są zadowalające. Z jednej strony Rumunia gwarantuje Ukraińcom szeroki zakres praw. Mniejszość ukraińska, jak każda inna w Rumunii, ma prawo do posiadania jednego przedstawiciela w parlamencie. Ponadto Ukraińcy mogą pobierać naukę w języku ojczystym w piętnastu placówkach edukacyjnych: siedmiu przedszkolach, czterech szkołach podstawowych, oraz dwóch gimnazjach i liceach, gdzie znajdują się sekcje językowe*. Powstawanie kolejnych placówek jest utrudnione ze względu na rozmieszczenie Ukraińców. W 2011 roku z edukacji w języku ojczystym korzystało ok. 600 uczniów, jednak zdarzały się przypadki, gdy rodziny ukraińskie wolały aby ich dzieci uczyły się w szkołach rumuńskich[111].

W Rumunii działają również dwie organizacje zrzeszające mniejszość: powstały jeszcze w latach 40. XX w. Związek Ukraińców Rumunii (ZUR) oraz powstały w latach 90. XX w. Demokratyczny Związek Ukraińców Rumunii. Oba ze sobą nie współpracują, a rolę dominującą odgrywa ZUR. Jemu również władze Rumunii wydzielają co roku z budżetu państwa środki na publikacje czasopism w języku ukraińskim[112]. ZUR otrzymuje również wsparcie finansowe ze strony Ukrainy.

Mimo zadowalającej sytuacji mniejszości ukraińskiej, ZUR podkreśla, że rzeczywista ilość Ukraińców zamieszkujących Rumunię jest znacznie większa i wynosi ok. 150 tys. Jako przyczynę tak dużej różnicy w stosunku do danych rumuńskich organizacja wskazuje politykę asymilacji, jaka jej zdaniem jest prowadzona przez rząd. Obserwując rumuńską politykę w stosunku do mniejszości narodowych można jednak stwierdzić, że proces asymilacji Ukraińców jest w znacznej mierze samorzutny.

2.2. Sytuacja Rumunów na Ukrainie

Rumuńskiej mniejszości zamieszkującej Ukrainę również przysługuje wiele praw, jak na przykład prawo do edukacji w języku ojczystym. Jej bardziej zwarte zamieszkiwanie poszczególnych terytoriów Ukrainy sprawia natomiast, że organizacja i utrzymanie szkół jest dużo prostsze niż w przypadku rumuńskim. Nie powinno zatem dziwić, że w 2011 roku na Ukrainie funkcjonowało ok. 100 placówek edukacyjnych z językiem rumuńskim jako językiem nauczania. W samym obwodzie czerniowieckim na 446 placówek 74 nauczały po rumuńsku i uczęszczało do nich ok. 13 tys. uczniów[113]. W tym samym obwodzie 107 cerkwi prowadzi nabożeństwa w języku rumuńskim.

Mimo dobrej sytuacji w sferze edukacji, polityka władz ukraińskich ostatnimi czasy wykazuje tendencje dyskryminacyjne. Najbardziej jaskrawym tego przykładem był werbunek poborowych do armii ukraińskiej. Pojawiały się doniesienia, że na terytoriach zamieszkiwanych przez rumuńską mniejszość pobór był dokonywany selektywnie i Rumuni częściej byli wysyłani w region działań zbrojnych w Donbasie niż Ukraińcy[114].

Należy przy tym dodać, że władze Rumunii również nie zachowywały się nienagannie. Przedstawicielom mniejszości rumuńskiej wydawane są paszporty rumuńskie, nie zważając na to, że posiadanie podwójnego obywatelstwa jest nielegalne na Ukrainie, a państwo to jest szczególnie wyczulone na podobne zabiegi w związku z aneksją Krymu przez Federację Rosyjską[115]. Podobna operacja została przeprowadzona tuż przed dokonaniem aneksji przez konsulaty rosyjskie, co w świetle rumuńsko-ukraińskich sporów terytorialnych może powodować niepokój wśród Ukraińców i nie wpływa na polepszenie relacji dwustronnych.

3. Dwustronne relacje handlowe

Przez okres od 1992 do 2014 roku ani Ukraina dla Rumunii, ani Rumunia dla Ukrainy nie stały się istotnymi

partnerami handlowymi. Eksport do Ukrainy stanowi jedynie 0,7% całkowitego eksportu rumuńskiego, podczas gdy import również 0,7%. W przypadku Ukrainy, eksport do Rumunii stanowi 1,1% jej całkowitego eksportu, a import 0,8%[116]. Zauważalny jest jednak systematyczny wzrost wartości handlu z poziomu 134 mln USD w 1992 roku do 1,02 mld USD w 2014 roku, co oznacza wzrost o 763% [117].

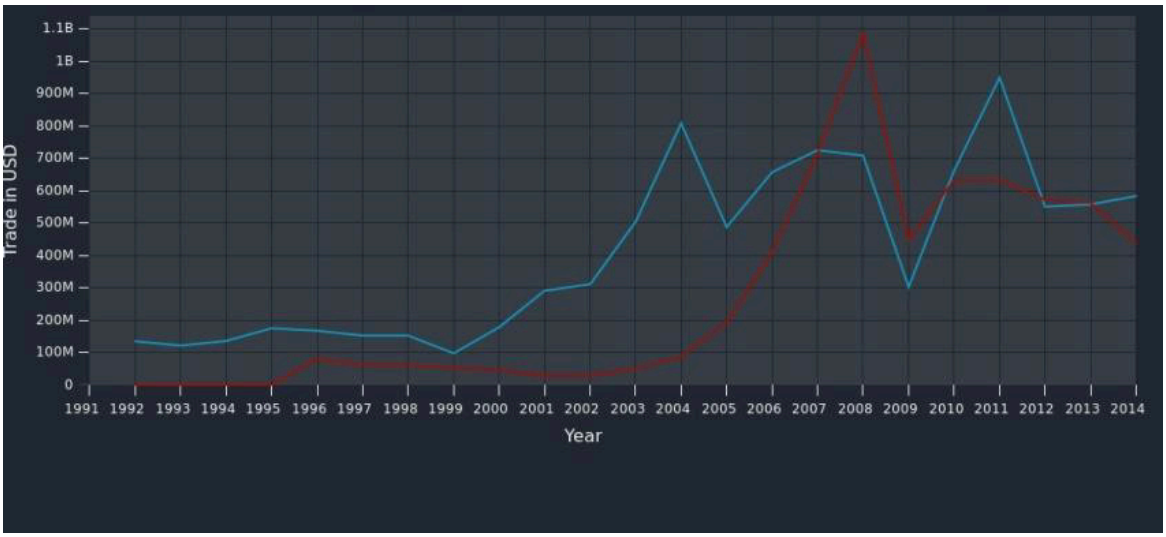

Rysunek nr 1: „Rumuńsko-ukraiński bilans handlowy w latach 1992-2014 w milionach USD”, Źródło: atlas.media.mit.edu.

Tendencja ta jest w większym stopniu skutkiem wzrostu całkowitego handlu zagranicznego obu państw, aniżeli znacznego ożywienia w dwustronnych relacjach handlowych. Warto chociażby nadmienić, że większe obroty w 2014 roku oba państwa zanotowały chociażby z dużo mniejszą Słowacją. Handel ukraińsko-słowacki wyniósł 1,09

mld USD, a rumuńsko-słowacki 2,84 mld USD[118]. O ile w przypadku Rumunii można to tłumaczyć istnieniem wspólnego rynku w ramach Unii Europejskiej, to w przypadku Ukrainy większe obroty ze Słowacją można tłumaczyć jedynie małą intensywnością i napięciem związanym ze sporami terytorialnymi w kontaktach rumuńsko-ukraińskich*.

Mimo iż rumuńsko-ukraińskie relacje handlowe obecnie nie należą do intensywnych, to można się spodziewać, że sytuacja będzie ulegała pozytywnej zmianie w ciągu najbliższych lat. Wskazują na to trzy czynniki.

Pierwszym z nich jest znacząca tendencja wzrostowa w wartości handlu dwustronnego, która, za wyjątkiem związanego z globalnym kryzysem ekonomicznym załamania w roku 2009, utrzymuje się dosyć stabilnym poziomie (Patrz: Wykres nr 1).

Drugim czynnikiem jest poprawa relacji rumuńsko-ukraińskich jaka miała miejsce po aneksji Krymu przez Federację Rosyjską w 2014 roku oraz załagodzenie sporów granicznych jakie nastąpiło po podpisaniu umowy o granicy lądowej w 2003 roku jak i zapadnięciu wyroku Trybunału w Hadze w sprawie granicy morskiej w 2009 roku.

Z punktu widzenia ekonomicznego najważniejszym czynnikiem jest jednak podpisanie przez Ukrainę *Umowy o pogłębionej i kompleksowejstrefie wolnego handlu* (DCFTA) i wejście jej w życie 1 stycznia 2016 roku[119]*.

4. Ocieplenie w stosunkach dwustronnych

Wydarzenia,jakie miały miejsce na Ukrainie na przełomie 2013 i 2014 roku, oraz reakcja Kremla na nie doprowadziły do przełomu w relacjach rumuńsko-ukraińskich. Dotychczas chłodne, ograniczone do łagodzenia konfliktów, stosunki zaczęły przekształcać się w kierunku relacji partnerskich. Obranie prozachodniego kursu przez Kijów spowodowało, że Rumunia zaczęła postrzegać Ukrainę jako potencjalnego partnera w regionie, a nie sojusznika Kremla.

Aneksja Krymu i wsparcie separatystów na Donbasie przez Rosję wpłynęły również na zdecydowane ochłodzenie relacji rumuńsko-rosyjskich. Rumunia zaczęła de facto graniczyć z Federacją Rosyjską poprzez wyłączne strefy ekonomiczne na Morzu Czarnym, co z punktu widzenia Bukaresztu zachwiało równowagą w regionie. Rosja może stanowić potencjalne zagrożenie dla rumuńskich planów wydobycia ropy naftowej spod dna Morza Czarnego, wywierając na Bukareszt naciski o charakterze ekologicznym lub odrzucając wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości ws. granicy rumuńsko-ukraińskiej na Morzu Czarnym z 2009 roku. Drugi scenariusz mógłby wręcz grozić pojawieniem się rosyjsko-rumuńskiego sporu terytorialnego o granicę na Morzu Czarnym.

Powyższe czynniki sprawiły, że relacje rumuńsko-ukraińskie uległy na przestrzeni lat 2013-16 znacznemu ociepleniu. Sygnał o gotowości do poprawy relacji dała Rumunia, która jako pierwsza spośród państw UE, 2 lipca 2014 roku, dokonała ratyfikacji umowy stowarzyszeniowej z Ukrainą[120]. W tym samym roku podpisano umowę o małym ruchu granicznym, co przez długi czas było nieosiągalne[121]. Tylko w ciągu ostatniego roku doszło natomiast do czterech spotkań na poziomie głów państw, podczas których omawiano szereg kwestii, w tym dotyczących współpracy militarnej, jak na przykład powołanie bułgarsko-rumuńsko-ukraińskiej brygady wielonarodowej[122].

Zakończenie

W najbliższym czasie można się spodziewać, że stosunki rumuńsko-ukraińskie będą ulegać dalszemu ociepleniu. Z jednej strony bowiem zniknęła największa przeszkoda w relacjach dwustronnych, czyli spór o granice na Morzu Czarnym. Od 2009 roku jest ona uregulowana przez wyrok MTS, a od 2014 roku jej część ukraińska znajduje się pod kontrolą Federacji Rosyjskiej. Oznacza to, że ewentualne wznowienie sporu wiązałoby się z zaostrzeniem stosunków Rumunii z Rosją, a nie Ukrainą.

Największym katalizatorem ocieplenia w relacjach rumuńsko-ukraińskich jest właśnie pogorszenie relacji ukraińsko-rosyjskich i rumuńsko-rosyjskich. Tym sposobem Ukraina nie jest już postrzegana przez Bukareszt jako potencjalny sojusznik wrogiej Rosji, lecz jako potencjalny sojusznik NATO i Rumunii.

Bibliografia

1) Буковина online, *Румунські паспорти та "румунське" питання – цифри, факти, аналітика: всебічний огляд*, http://bukovynaonline.com/rumunski-pasporti-ta-rumunske-pitannya-cifri-fakti-analitika-vsebichnij-oglyad/.

2) Cowen Karp R., *Central and Eastern Europe: The Challenge of Transition*, Oxford University Press, Nowy Jork 1993, s. 246.

3) Dąborowski T., Iwański T., *Przełamywanie nieufności w stosunkach Rumunii i Ukrainy*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-27/przelamywanie-nieufnosci-w-stosunkach-rumunii-i-ukrainy.

4) *Declaratie din 24 iunie 1991 privind Pactul Ribbentrop-Molotov si consecintele acestuia pentru tara noastra*, Monitorul Oficial 136 din 27 Iunie 1991,

http://www.monitoruljuridic.ro/act/declaratie-din-24-iunie-1991-privind-pactul-ribbentrop-molotov-si-consecintele-acestuia-pentru-tara-noastra-emitent-parlamentul-publicat-n-35384.html.

5) *Declaratie din 28 noiembrie 1991 a Parlamentului Romaniei privind Referendumul din Ucraina*, din 1 decembrie 1991, Monitorul Oficial nr. 243 din 29 noiembrie 1991,

http://www.monitoruljuridic.ro/act/declaratie-din-28-noiembrie-1991-a-parlamentului-romaniei-privind-referendumul-din-ucraina-din-1-decembrie-1991-emitent-parlamentul-publicat-n-35747.html.

6) *Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань*, Верховна Рада України, http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/642_022.

7) *Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією*, Верховна Рада України,

http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/642_003.

8) European Commission Official Website, *Countries and regions: Ukraine*, http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/ukraine.

9) ГакманС., *Сучасніаспектиукраїнсько-румунськихвідносин*, ЦентрблизькосхіднихдослідженьAMES, Czerniowce 2011, http://uames.org.ua/php/art.php?id=66.

10) Kopachynska G., *Political-Geographical Features of the Ukrainian-Romanian Marine Border Definition and Establishment within the Black Sea*, Revista Română de Geografie Politică, no. 1, May 2013, University of Oradea, s. 37, http://rrgp.uoradea.ro/art/2013-1/04-RRGP-248-Kopachynska.pdf.

11) Kruglashov A., *Troublesome neighborhood: Romania and Ukraine relationship,* New Ukraine 11/2011,

http://www.nowaukraina.org/nu_11_2011/09_Kruhlaszov.pdf.

12) *Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine), Judgment*, International Court Of Justice, http://www.icj-cij.org/docket/files/132/14987.pdf.

13) Massachusetts Institute of Technology: The Observatory of Economic Complexity, UN Comtrade Database,

http://atlas.media.mit.edu/en/.

14) Palatul parlamentului, *Votul electronic, Miercuri, 2 iulie 2014*, http://www.cdep.ro/pls/steno/evot.Data?dat=20140702&cam=2&idl=1.

15) *Relaţii bilaterale - scurt istoric*, Ambasada României în Ucraina, http://kiev.mae.ro/node/221.

16) *Розподіл населення за національністю та другою мовою народів СРСР* , Державна служба статистики України,

http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp.

17) Sobják A., *Szansa na nowe otwarcie w relacjach rumuńsko-ukraińskich*, Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych nr 104 (1216), http://www.pism.pl/files/?id_plik=18140.

18) *Щодо заяви румунського парламенту „Про пакт Ріббентропа - Молотова і його наслідки для Румунії" […],* Верховна Рада УРСР,

http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1304-12.

19) *Treaty of Peace with Romania: February 10, 1947*, art. 1-2, The Avalon Project, Yale Law School,

http://avalon.law.yale.edu/20th_century/usmu011.asp.

20) Treaty Series: Cumulative Index, No.42, United Nations Publications, Nowy Jork 2007.

21) *United Nations Convention on the Law of the Sea*, Part VIII Regime of Islands, Article 121,

http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm.

22) *Українська діаспора в Румунії*, Буковина Толерантна, http://buktolerance.com.ua/?page_id=8.

23) *UN Defines Romania-Ukraine Border*, BBC News, 3.02.2009, http://news.bbc.co.uk.

24) *Volumul II: Populaţia Stabilă (rezidentă) – Structura Etnică şi Confesională*, Institutul Naţional de Statistică,

http://www.recensamantromania.ro.

25) *Всеукраїнський перепис населення 2001*, Державна служба статистики України,

http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp.

Streszczenie

Autor zwraca uwagę na niedoceniany w polskich badaniach temat stosunków rumuńsko-ukraińskich. Okres uwzględniony w pracy obejmuje czas od roku 1990, kiedy postępująca dezintegracja ZSRR zbliżała się ku końcowi, do roku 2016. W swej pracy autor kolejno opisuje najważniejsze aspekty stosunków dwustronnych. W pierwszej części wyjaśniony zostaje problem spornych terytoriów w kontekście historycznym. Następnie autor omawia sytuację rumuńskiej mniejszości narodowej w Ukrainie i ukraińskiej w Rumunii. W dalszej kolejności opisana zostaje ewolucja stosunków ekonomicznych między dwoma państwami. W ostatniej części autor ukazuje, że relacje rumuńsko-ukraińskie na przestrzeni badanych lat ewoluowały od konfliktu dyplomatycznego wokół spornych terytoriów do strategicznego partnerstwa. Na taki rozwój wpływ miała aneksja Krymu przez Rosję i jej agresywna polityka w regionie.

Summary

The author turns our attention to the neglected topic of Romanian–Ukrainian relations. The time period covered in this paper is from 1990 (when the Soviet Union disintegration was coming to an end) to 2016. The author focuses on the most important questions of bilateral relations between Romania and Ukraine. In the first part the problem of territorial dispute over several lands in a historical context is explained. In the second part, the author focuses on the situation of Romanian minority in Ukraine and of Ukrainian diaspora in Romania. Then the evolution of bilateral economical relations is described. In the last part the author shows that between 1990 and 2016 bilateral relations evolved from the state of diplomatical conflict to the strategic partnership and explains that strengthening the Romanian-Ukrainian relations was caused by the Russian annexation of Crimea and Moscow's aggressive policy in a region.

Anna Lewczuk

Determinanty zadowolenia z życia w krajach postsocjalistycznych. Analiza z punktu

widzenia ekonomii szczęścia

Wstęp

Analiza skoncentrowana jest wokół problematyki determinantów poziomu poczucia szczęścia mieszkańców krajów postsocjalistycznych Europy i Azji. W tej grupie państw znajdują się kraje Europy Środkowowschodniej, kraje powstałe po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz kraje byłej Jugosławii. Charakteryzują się one się z jednej strony dużą różnorodnością, a z drugiej podobieństwem wynikającym z analogii w ich rozwoju historycznym. Ich zróżnicowanie jest widoczne m.in. pod względem poziomu wzrostu gospodarczego, wielkości i struktury gospodarki, powiązań międzynarodowych, poziomu zaawansowania reform gospodarczych i instytucjonalnych czy członkostwa w organizacjach międzynarodowych (w grupie znajdują się zarówno kraje Unii Europejskiej, jak i Wspólnoty Niepodległych Państw)[123]. Natomiast podobieństwo pomiędzy rzeczonymi państwami przejawia się w tym, że w końcu lat 80. XX wieku został zainicjowany proces ich transformacji gospodarczej i ustrojowej, który polegał na

przejściu od systemu komunistycznego czy socjalistycznego do demokratycznego oraz na zmianie gospodarki centralnie planowanej na wolnorynkową.

Z badania przeprowadzonego przez Sergeia Gurieva i Ekaterinę Zhuravskayą wynika, że poziom zadowolenia z życia obywateli krajów postsocjalistycznych zmniejszył się po transformacji gospodarczo-ustrojowej i pozostaje poniżej poziomu zadowolenia z życia mieszkańców innych państw o podobnym dochodzie per capita[124]. Autorzy argumentują, że niski poziom poczucia szczęścia w tych krajach wynika z ich specyfiki tj. m.in. ze zmniejszenia się wartości kapitału ludzkiego zgromadzonego w gospodarce centralnie planowanej, zniszczenia dóbr publicznych czy wzrostu nierówności społecznych.

Celem niniejszej pracy jest dokonanie wstępnej analizy danych dla zmiennych, które mogą stanowić potencjalne determinanty poczucia szczęścia w krajach postsocjalistycznych. Zostanie podjęta próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy na poziom zadowolenia z życia mieszkańców byłego bloku wschodniego wpływają jedynie zmienne o charakterze społeczno-ekonomicznym (takie jak PKB *per capita*, oczekiwana długość życia w zdrowiu, poziom nierówności społecznych), czy też znaczenie mają również zmienne o charakterze instytucjonalnym (takie jak poziom praworządności w danym kraju, poziom przestrzegania praw człowieka czy otwartości rządu). Przyjętą metodą badawczą jest analiza korelacji przy użyciu współczynnika korelacji Spearmana. Wykorzystana

metodologia ma charakter wstępny. Za jej pomocą nie jest możliwe określenie związku przyczynowo-skutkowego pomiędzy zmiennymi, a jedynie sprawdzenie siły współzależności między nimi. Otrzymane wyniki będą stanowić punkt wyjścia do przeprowadzenia w przyszłości badania ekonometrycznego, które objaśniać będzie determinanty poczucia szczęścia w krajach postsocjalistycznych.

1. Przegląd literatury dotyczącej determinantów zadowolenia z życia

Dążenie do szczęścia absorbuje ludzkość od początków jej istnienia. Przez wieki analiza tego zagadnienia była domeną głównie filozofów i teologów. Od połowy XX wieku widoczny jest znaczący wzrost liczby badań nad zadowoleniem z życia, które prowadzone są przez przedstawicieli nauk społecznych, takich jak ekonomia czy socjologia. Trend ten można wytłumaczyć popularyzacją i rozwojem różnego rodzaju analiz populacji prowadzonych w formie ankiet, w których pytano respondentów o ich zadowolenie z życia[125]. Rozwinęła się bardzo zaawansowana metodologia pozwalająca na odpowiednie konstruowanie pytań, odpowiedzi do wyboru oraz na optymalny dobór próby do badania. Dzięki temu możliwe stało się uzyskanie

dość wiarygodnej miary poczucia szczęścia - tzw. subiektywnego zadowolenia (ang. *subjective well-being*). Subiektywne zadowolenie zawiera w sobie wiele aspektów takich jak ocena respondenta dotycząca jego dotychczasowego życia, poczucie szczęścia, satysfakcji oraz pozytywne i negatywne emocje[126]. Ilościowa analiza każdego z tych czynników pozwala nie tylko na lepszą ocenę jakości życia danej jednostki, ale przede wszystkim na zrozumienie uwarunkowań tej jakości innych niż dochód i warunki materialne[127].

Istnieje wiele teorii dotyczących determinantów szczęścia, które tłumaczą jego źródło z punktu widzenia różnych nauk społecznych. Dla przykładu jedna z psychologicznych teorii szczęścia tzw. *setpoint theory* mówi o tym, że każdy człowiek ma własny, stały poziom szczęścia (czy też zadowolenia z życia) zdeterminowany przez osobowość i uwarunkowania genetyczne[128]. Na skutek różnego rodzaju wydarzeń, takich jak choroba, utrata pracy, małżeństwo, rozwód zadowolenie z życia, może się obniżać lub zwiększać, ale z czasem poprzez procesy adaptacyjne wraca do wcześniejszego poziomu[129]. Dla kontrastu ekonomiczna teoria szczęścia kładzie bardzo duży nacisk na wpływ okoliczności związanych z życiem i środowiskiem człowieka na poziom odczuwanego przez niego szczęścia[130]. Można wyróżnić determinanty o charakterze społeczno-ekonomicznym i instytucjonalnym.

2. Determinanty

2.1. Determinanty o charakterze społeczno-ekonomicznym

Badania dowodzą, że środowisko, w jakim żyje człowiek, ma wpływ na poziom odczuwanego przez niego zadowolenia z życia. Badacze, konstruując modele ekonometryczne, w których zmienną objaśnianą było zadowolenie z życia czy też jakość życia, wykorzystują wiele rodzajów tego typu zmiennych. Należą do nich m.in. poziom wykształcenia respondenta, jego stan zdrowia, stan cywilny czy też liczba dzieci w gospodarstwie domowym[131]. Niekiedy brane są pod uwagę także zmienne o charakterze czysto geograficznym, takie jak na przykład gęstość zaludnienia na obszarze zamieszkiwanym przez respondenta, a nawet usłonecznienie i odległość od wybrzeża[132]. Dla potrzeb niniejszej pracy nacisk zostanie położony na trzy determinanty o charakterze społeczno-gospodarczym tj. na PKB *per capita*, oczekiwaną długość życia oraz nierówności społeczne.

Produkt krajowy brutto *per capita* jest miarą, która opisuje zagregowaną wartość dóbr i usług finalnych wytworzonych przez narodowe i zagraniczne czynniki produkcji na terenie danego kraju w określonej jednostce czasu. Wartość ta jest przeliczona na jednego mieszkańca kraju. Relacja dochodu i zadowolenia z życia wzbudza liczne kontrowersje w literaturze. W 1974 roku Richard Easterlin uważany za jednego z prekursorów badań nad ekonomią szczęścia zaważył, że wzrost średniego dochodu nie prowadzi do wzrostu średniego zadowolenia z życia[133]. Hipoteza ta została nazwana w literaturze paradoksem Easterlina i stała się punktem wyjścia do poszukiwania determinantów szczęścia innych niż dochód. Z drugiej strony istnieją badania, które dowodzą istnienie silnego i pozytywnego związku pomiędzy dochodem a zadowoleniem z życia[134].

Oczekiwana długość życia jest kolejnym z czynników, którymi można tłumaczyć poziom zadowolenia z życia w danej populacji. Wiąże się to z tym, że społeczeństwa, które charakteryzują się wysoką oczekiwaną długością życia, z wysokim prawdopodobieństwem nie cierpią z powodu głodu, mają dobry dostęp do wody i kanalizacji oraz do opieki zdrowotnej na wysokim poziomie[135]. Zmienna ta może również stanowić komponent miernika rozwoju gospodarczego kraju[136].

Ostatnim branym pod uwagę w niniejszej pracy czynnikiem mogącym mieć wpływ na odczuwane zadowolenie z życia przez mieszkańców danego kraju są

nierówności społeczne, mierzone za pomocą współczynnika Giniego. Wyraża on poziom nierówności w dochodach danego społeczeństwa. Im jest wyższy, tym dysproporcje w dochodach w danym kraju są większe. Wpływ nierówności na zadowolenie z życia budzi wątpliwości w literaturze. Niektórzy autorzy twierdzą, że wartości danych dotyczących szczęścia nie wykazują związku z tymi, które wyrażają nierówność dochodową[137]. Jednakże istnieją badania, w których wykazano, że respondenci mają niższą tendencję do określania siebie jako szczęśliwych, gdy poziom nierówności jest wysoki[138]. Wnioskowano również, że ta zmienna ma duży i istotny wpływ na poziom odczuwanego przez jednostkę zadowolenia z życia[139].

2.2. Determinanty o charakterze instytucjonalnym

Zmienne o charakterze społeczno-ekonomicznym stanowią głównyprzedmiot analizy w badaniach empirycznych z zakresu ekonomii szczęścia. Jednakże niekiedy nie wystarczają one, aby w pełni wyjaśnić zmienność poziomu zadowolenia z życia w danym państwie. Bruno Frey i Alios Stutzer sugerują, że pozytywna korelacja pomiędzy dochodem a szczęściem może wynikać z wpływu

różnych czynników tj. m.in. dobrze funkcjonującego ustroju demokratycznego, równości płci czy respektowania praw człowieka przez rząd[140]. William Easterly przeprowadził badanie dotyczące wpływu wzrostu gospodarczego i dochodu *per capita* na poziom jakości życia[141]. Zauważył, że na poziom jakości życia w danym państwie wpływa szereg zmiennych egzogenicznych innych niż dochód. Są nimi m.in. ustrój demokratyczny, poziom korupcji, rządy prawa, czy respektowanie praw człowieka.

Podstawową zmienną o charakterze instytucjonalnym występującą w badaniach z zakresu ekonomii szczęścia jest poziom demokratyzacji kraju. Ustrój demokratyczny może dodatnio wpływać na zadowolenie z życia mieszkańców danego kraju. Wynika to z faktu, że demokratyczna konstytucja zapewnia jednostkom możliwość podejmowania decyzji zgodnie ze swoimi preferencjami[142]. Z badania przeprowadzonego przez Freya i Stutzera wynika, że większe możliwości bezpośredniego uczestniczenia w podejmowaniu publicznych decyzji poprzez referenda i decentralizację przekładają się na wyższy poziom poczucia szczęścia respondentów[143].

Podsumowując, w niniejszym artykule przeanalizowane zostaną następujące determinanty poczucia szczęścia:

- o charakterze społeczno-ekonomicznym: PKB *per capita*, oczekiwana długość życia w zdrowiu oraz nierówności społeczne mierzone współczynnikiem Giniego,
- o charakterze instytucjonalnym: współczynnik praworządności, poziom przestrzegania praw podstawowych

w kraju oraz otwartość rządu.

3. Determinanty szczęścia w krajach postsocjalistycznych. Analiza korelacji

3.1. Baza danych i metoda badawcza

Dane użyte w badaniu pochodzą z dwóch źródeł. Zmienna wyrażająca poziom zadowolenia z życia oraz zmienne reprezentujące determinanty społeczno-ekonomiczne pochodzą z bazy danych udostępnionej w ramach rozdziału II *World Happiness Report 2016*[144]. Raport ten został przygotowany na zlecenie Organizacji Narodów Zjednoczonych. Jego celem zbadanie poziomu szczęścia w 156 krajach świata oraz określenie, w jaki sposób nauka o szczęściu może przyczynić się do efektywnej oceny rozwoju państw. Natomiast dane dotyczące determinantów instytucjonalnych pochodzą z bazy *World Justice Project Rule of Law Index 2015*[145]. Baza ta została skonstruowana na podstawie 100 000 ankiet

przeprowadzonych w gospodarstwach domowych i 2 400 ankiet eksperckich, których celem było zmierzenie, w jaki sposób rządy prawa są postrzegane w życiu codziennym przez zwykłych ludzi na całym świecie.

Metodą badawczą, która została użyta do przeprowadzenia niniejszej analizy jest analiza korelacji. Korelacja oznacza związek pomiędzy dwiema zmiennymi losowymi, zaś współczynnik korelacji wyraża siłę tego związku. Zawiera się on w przedziale od -1 do 1. Im wartość bezwzględna współczynnika jest większa od zera, tym siła tego związku jest większa. Należy podkreślić, że korelacja nie bada związku przyczynowo-skutkowego, a jedynie współwystępowanie dwóch zmiennych. Gdy badamy, czy dwie zmienne są skorelowane ze sobą, to nie wiemy, która zmienna wpływa na którą. Dodatni znak współczynnika korelacji świadczy o tym, że związek jest pozytywny (tzn. wzrost wartości zmiennej A wpływa na wzrost wartości zmiennej B). Natomiast współczynnik korelacji o ujemnym znaku interpretuje się w ten sposób, że wraz ze wzrostem wartości jednej zmiennej następuje spadek wartości drugiej. Przeprowadzenie analizy korelacji jest użyteczne przed przystąpieniem do bardziej zaawansowanego badania ekonometrycznego, ponieważ pozwala na określenie, jakich zmiennych należy użyć do budowy modelu. Analiza ta zostanie przeprowadzona przy użyciu współczynnika korelacji Spearmana. Jest on współczynnikiem nieparametrycznym - jego wartość nie zależy od rozkładu zmiennych. Większość zmiennych w bazie nie ma rozkładu

normalnego - stanowi to uzasadnienie dla wyboru tego współczynnika.

Podstawową zmienną stanowiącą de facto przedmiot niniejszego badania jest poziom zadowolenia z życia. Jej wartości uzyskano za pomocą tzw. drabiny Cantrila, która jest jedną z metod konstrukcji pytań i odpowiedzi w badaniach ankietowych. Poproszono respondenta, aby wyobraził sobie drabinę ze szczeblami ponumerowanymi od 1 na samym dole do 10 na samej górze. Góra drabiny symbolizuje najlepsze możliwe życie dla respondenta, zaś jej dół - najgorsze. Uczestnik był proszony o określenie tego, na którym stopniu drabiny się według niego obecnie znajduje.

Rysunki 1 i 2 przedstawiają wykresy częstości występowania poszczególnych wartości z drabiny Cantrila wśród odpowiedzi respondentów z Europy Zachodniej i Europy Środkowo-Wschodniej. Dane zostały zważone populacją, aby zapewnić wyższą porównywalność uzyskanych wyników.

Rysunek nr 1: „Poziom zadowolenia z życia ważony populacją w latach 2012-2015 w Europie Zachodniej”, Źródło: Opracowanie własne na podstawie J. Helliwell, R. Layard, J. Sachs, *World Happiness Report 2016*, New York: Sustainable Development Solutions Network, 2016.

Z Rysunku 1 wynika, że większość respondentów z Europy Zachodniej określiła swój poziom zadowolenia z życia na 7 lub 8 w skali 10 stopniowej, natomiast średni wynik wyniósł 6,57. Jest to wynik powyżej średniej światowej, która wynosi 5,353. Osoby z Europy Środkowo-Wschodniej oceniają poziom zadowolenia ze swojego życia niżej (Rysunek 2). Przeważającą odpowiedzią było zaznaczenie piątego stopnia drabiny Cantrila, zaś średnia

wartość tej zmiennej wyniosła 5,54, czyli lekko powyżej średniej światowej.

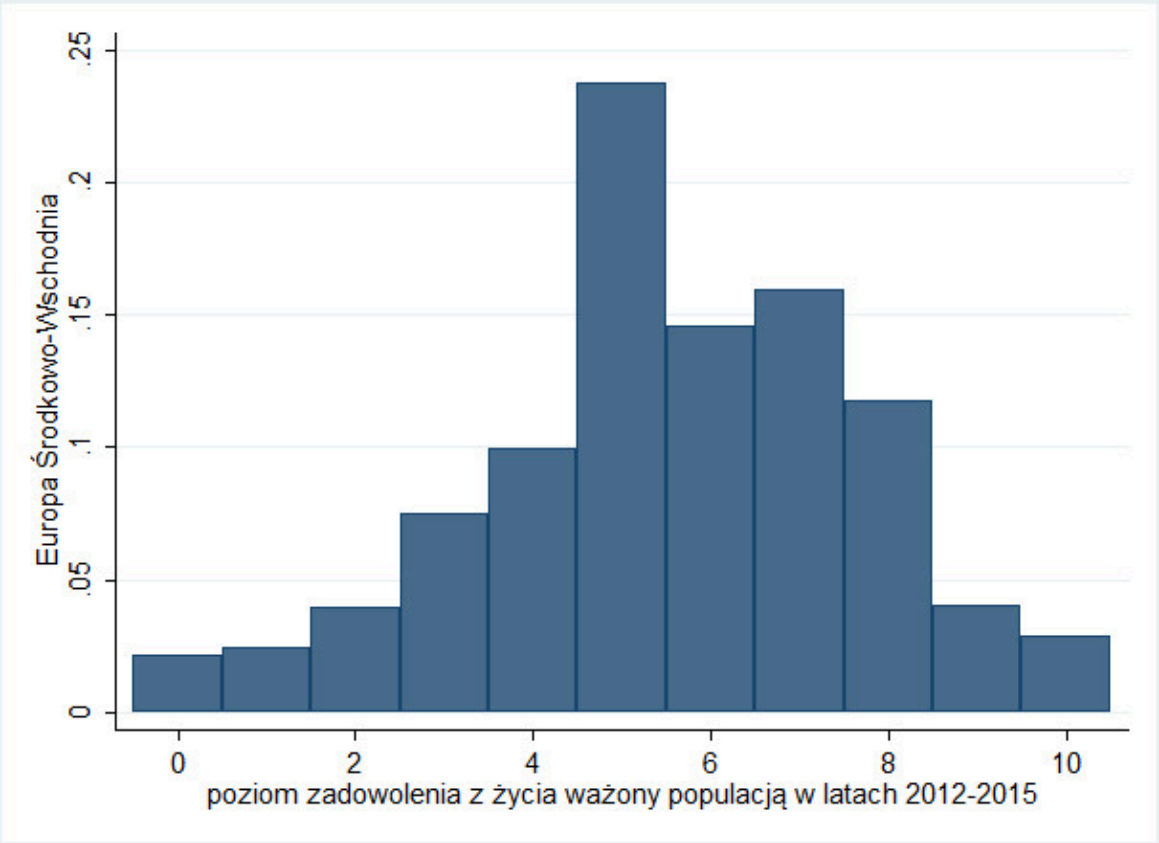

Rysunek nr 2: „Poziom zadowolenia z życia ważony populacją w latach 2012-2015 w Europie Środkowo-Wschodniej", Źródło: Opracowanie własne na podstawie J. Helliwell, R. Layard, J. Sachs, *World Happiness Report 2016*, New York: Sustainable Development Solutions Network, 2016.

Z porównania Rysunków 1 i 2 wynika, ze istnieją znaczne rozbieżności pomiędzy poczuciem zadowolenia z życia mieszkańców Europy Zachodniej i Europy Środkowo-Wschodniej. Konkluzja ta stanowi motywację do pogłębienia

analizy poprzez określenie determinantów takiego stanu rzeczy.

3.2. Determinanty społeczno-ekonomiczne

W niniejszej sekcji zostanie zbadana zależność pomiędzy poziomem zadowolenia z życia a zmiennymi o charakterze społeczno-ekonomicznym, które potencjalnie mogą stanowić determinanty zadowolenia z życia. Analiza zostanie przeprowadzona na średnich wartościach zmiennych w latach 2010-2015 i obejmie następujące kraje Albanię, Armenię, Azerbejdżan, Białoruś, Bośnię i Hercegowinę, Bułgarię, Chorwację, Czechy, Estonię, Gruzję, Węgry, Kazachstan, Kirgistan, Łotwę, Litwę, Macedonię, Mołdawię, Czarnogórę, Polskę, Rumunię, Rosję, Serbię, Słowację, Słowenię, Tadżykistan, Turkmenistan, Ukrainę i Uzbekistan. Dobór państw do badania oraz przyjęty przedział czasowy zostały uwarunkowane dostępnością danych.

Tabela 1 zawiera wartości współczynnika korelacji Spearmana dla zmiennych o charakterze społeczno-ekonomicznym. Wartości współczynnika świadczą o tym, że występuje umiarkowana i dodatnia zależność pomiędzy poziomem zadowolenia z życia a PKB *per capita* (0,6375), bardzo słaba dodatnia zależność pomiędzy poziomem zadowolenia z życia a oczekiwaną długością życia w zdrowiu

(0,1869) oraz słaba ujemna zależność pomiędzy poziomem zadowolenia z życia a współczynnikiem Giniego (-0,3269).

	poziom zadowolenia z życia
PKB *per capita*	0,6375
oczekiwana długość życia w zdrowiu	0,1869
współczynnik Giniego	-0,3269

Tabela nr 1: „Wartości współczynnika korelacji Spearmana dla zmiennych społeczno-ekonomicznych", Źródło: Opracowanie własne.

W kolejnych podrozdziałach dokonana zostanie bardziej szczegółowa analiza wartości otrzymanych współczynników korelacji w oparciu o wygenerowane wykresy rozproszenia.

3.2.1. PKB per capita

Związek PKB *per capita* i poziomu zadowolenia z życia mieszkańcówdanego kraju budzi liczne kontrowersje w literaturze. Z jednej strony intuicyjne jest, że kraj stojący na wyższym poziomie rozwoju gospodarczego oferuje lepsze

warunki życia swoim mieszkańcom, co przekłada się na ich poczucie szczęścia. Z drugiej strony wątpliwości budzi fakt, czy produkt krajowy brutto na mieszkańca stanowi jedyne wyjaśnienie odnotowywanego poziomu poczucia szczęścia w danym kraju. Rysunek 3 przedstawia wykres rozproszenia zmiennych poziomu zadowolenia z życia i PKB per capita. Widać na nim wyraźną zależność pomiędzy wzrostem średniego PKB *per capita* a średnim zadowoleniem z życia.

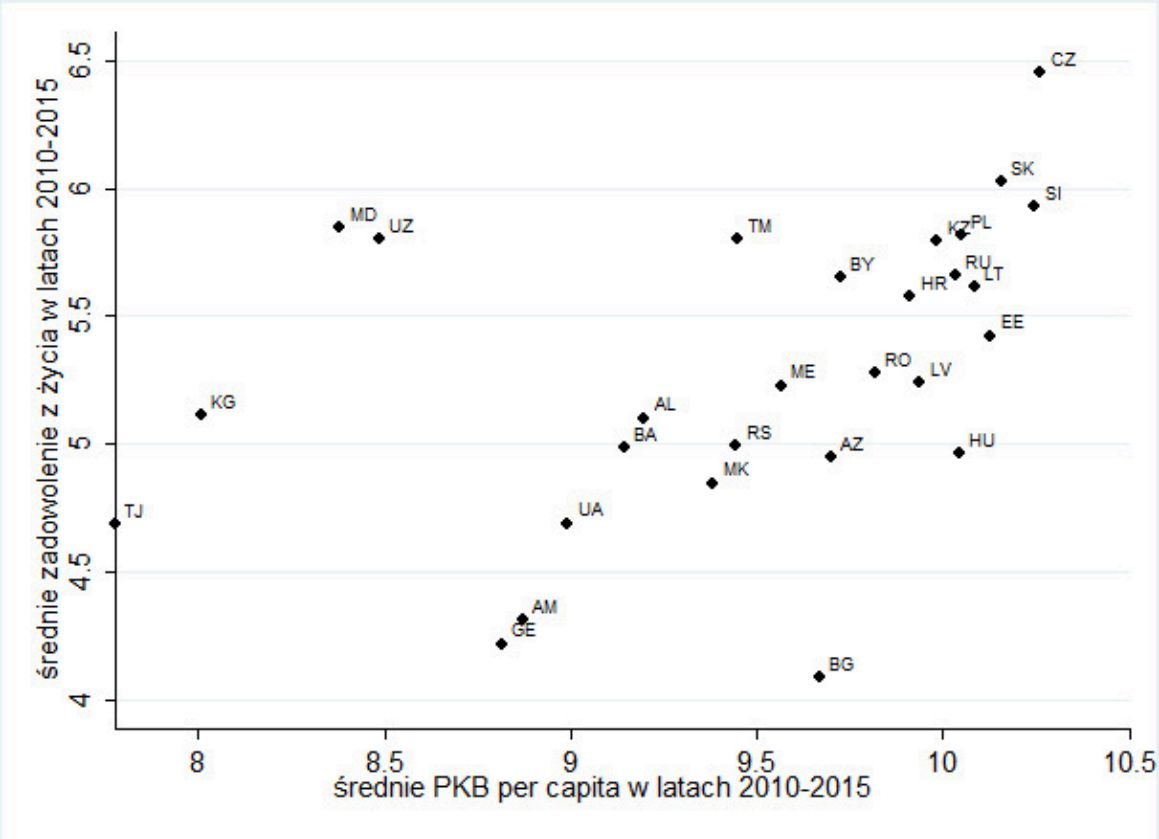

Rysunek nr 3: „Wykres rozproszenia zmiennych »poziom zadowolenia z życia« i »PKB per capita«", Źródło: Opracowanie własne.

Zastanawiający jest przypadek czterech krajów znajdujących się w lewej części wykresu tj. Tadżykistanu, Kirgistanu, Uzbekistanu i Mołdawii. W państwach tych pomimo relatywnie niskiego poziomu PKB per capita występuje relatywnie wysoki poziom zadowolenia z życia. Wynik ten można tłumaczyć albo niską wiarygodnością danych pochodzących z tych krajów, albo przyjęciem, że muszą istnieć inne czynniki poza dochodem, które wpływają na poziom zadowolenia z życia mieszkańców tych państw.

3.2.2. Oczekiwana długość życia w zdrowiu

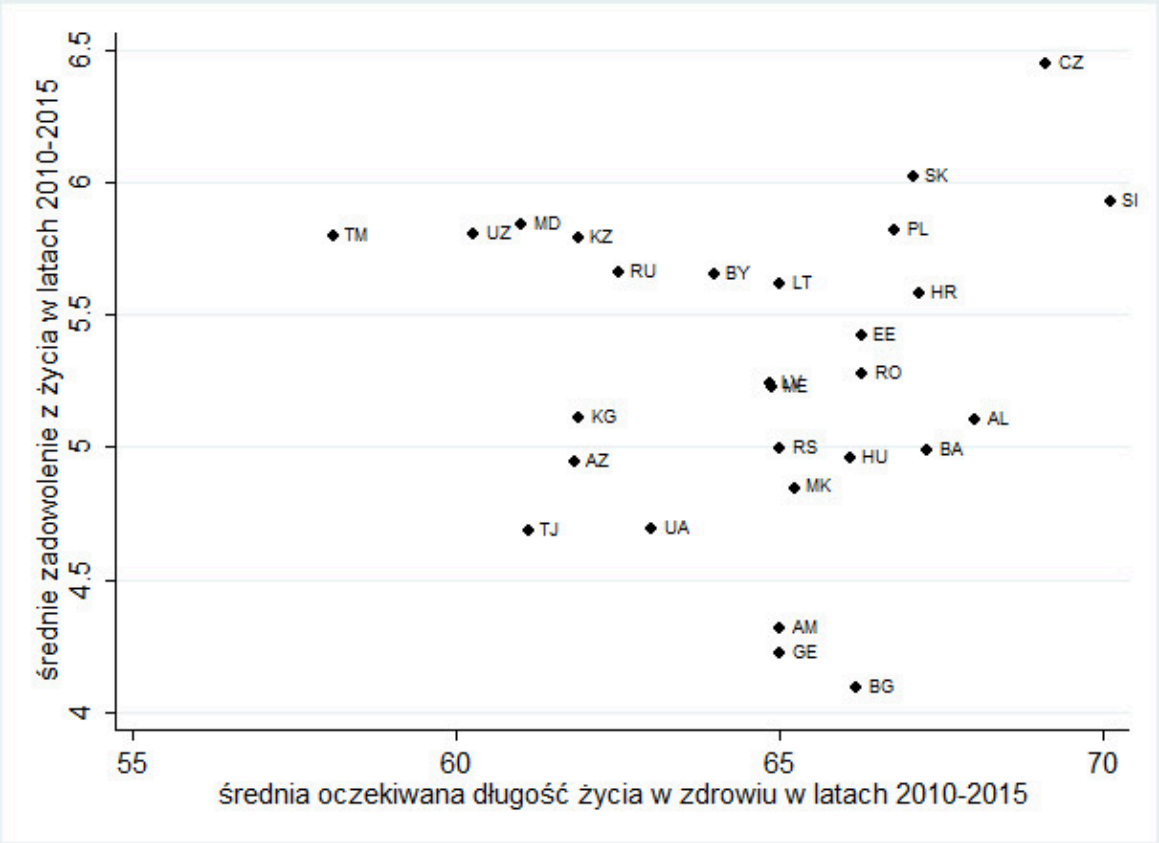

Rysunek nr 4: „Wykres rozproszenia zmiennych »poziom zadowolenia z życia« i »oczekiwana długość życia w zdrowiu«”, Źródło: Opracowanie własne.

Oczekiwana długość życia w zdrowiu stanowi przybliżenie rozwoju danego państwa. Wysoka wartość tej zmiennej może świadczyć o dobrym poziomie opieki medycznej w danym kraju czy też o niewystępowaniu biedy na dużą skalę. Intuicyjnym jest, że zależność pomiędzy zmiennymi poziom zadowolenia z życia i oczekiwana długość życia w zdrowiu powinna być dodatnia. Rysunek 4 przedstawia wykres rozproszenia tych zmiennych. Na jego podstawie nie można stwierdzić występowania silnej korelacji pomiędzy tymi zmiennymi. Po raz kolejny obserwacjami odstającymi

są Turkmenistan, Uzbekistan i Mołdawia - pomimo relatywnie niskiej oczekiwanej długości życia w zdrowiu poziom zadowolenia z życia jest tam relatywnie wysoki.

3.2.3 Nierówności społeczne

Zgodnie z teorią wypracowaną przez ekonomiczną analizę szczęścia nierówności społeczne mierzone współczynnikiem Giniego powinny być negatywnie skorelowane z poziomem szczęścia tzn. wyższe wartości współczynnika (świadczące o wysokim poziomie nierówności dochodowych w społeczeństwie) powinny iść w parze z niższymi wartościami poczucia zadowolenia z życia. Na Rysunku 5 przedstawiającym wykres rozproszenia zmiennych poziom zadowolenia z życia i współczynnik Giniego ta zależność jest widoczna. Obserwacjami odstającymi są Rosja, gdzie pomimo wysokiego poziomu nierówności społecznych zadowolenie z życia jest relatywnie wysokie oraz Ukraina, gdzie pomimo niskiego poziomu nierówności społecznych zadowolenie z życia jest relatywnie niskie. Niski poziom zadowolenia z życia na Ukrainie można wytłumaczyć m.in. toczącym się na jej terytorium konfliktem zbrojnym z Rosją, a także szeregiem czynników wewnętrznych takich jak np. niestabilna sytuacja polityczna, niewydolność aparatu

państwowego czy też inne uwarunkowania o charakterze społeczno-gospodarczym.

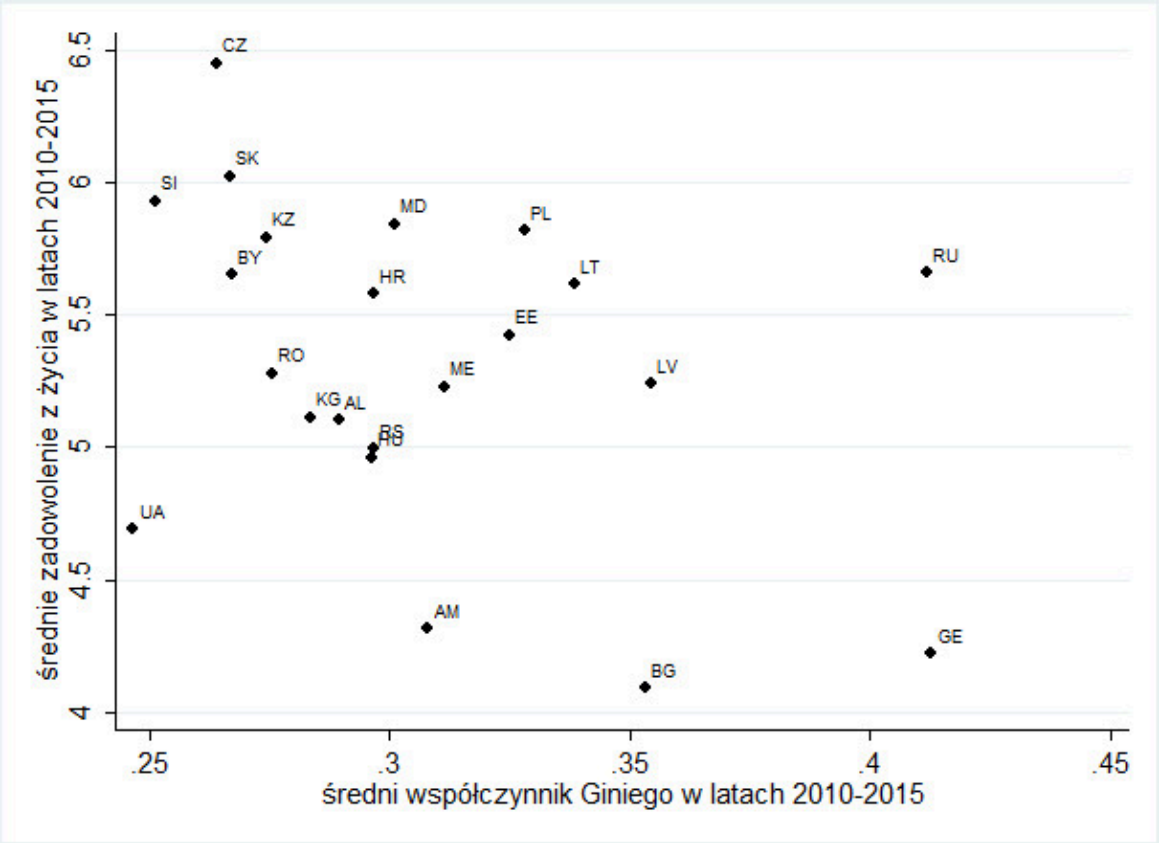

Rysunek nr 5: „Wykres rozproszenia zmiennych »poziom zadowolenia z życia« i »współczynnik Giniego«”, Źródło: Opracowanie własne.

Z przeprowadzonej analizy determinantów o charakterze społeczno-ekonomicznym wynika, że co do zasady dla krajów postsocjalistycznych wykazano istnienie zależności opisywanych w literaturze przedmiotu. Z występowania obserwacji odstających można wnioskować o zachodzeniu uwarunkowań poziomu szczęścia innych niż te o charakterze społeczno-gospodarczym. W związku z tym uprawnione

wydaje się być założenie, że w niektórych krajach poziom zadowolenia z życia mieszkańców może być w wyższym stopniu zdeterminowany przez inne czynniki np. o charakterze instytucjonalnym.

3.3. Determinanty instytucjonalne

Badanie zmiennych instytucjonalnych zostanie przeprowadzone dla dwóch grup obserwacji z roku 2015 tj. dla krajów postsocjalistycznych (Albania, Białoruś, Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Czechy, Estonia, Gruzja, Węgry, Kazachstan, Kirgistan, Macedonia, Mołdawia, Polska, Rumunia, Rosja, Serbia, Słowenia, Ukraina i Uzbekistan) oraz dla próbki krajów wysoko rozwiniętych z rejonu Europy Zachodniej (Austria, Belgia, Dania, Francja, Niemcy, Grecja, Włochy, Holandia, Norwegia, Portugalia, Hiszpania, Szwecja, Wielka Brytania), Ameryki Północnej (Stany Zjednoczone i Kanada) oraz Australii i Oceanii (Australia i Nowa Zelandia). Dobór zmiennych do badania był uwarunkowany dostępnością danych.

	kraje postsocjalistyczne	pozostałe kraje
	poziom zadowolenia z życia	poziom zadowolenia z życia
współczynnik praworządności	0,2271	0,8725
poziom przestrzegania praw podstawowych	0,1624	0,7108
otwartość rządu	0,0962	0,8652

Tabela nr 2: „Wartości współczynnika Spearmana dla zmiennych instytucjonalnych”, Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 2 zawiera wartości współczynnika korelacji Spearmana dla zmiennych instytucjonalnych. Z tabeli wynika, że wartości współczynników w znaczący sposób różnią się pomiędzy grupą zawierającą obserwacje dla krajów postsocjalistycznych a grupą zawierającą kraje określane jako wysoko rozwinięte, które nie przynależały do bloku socjalistycznego. Ze wstępnej analizy wynika, że dla krajów postsocjalistycznych występuje dużo niższa współzależność poziomu zadowolenia z życia i zmiennych instytucjonalnych niż dla drugiej grupy państw.

Zróżnicowanie wartości współzależności tych zmiennych pomiędzy grupami nie jest intuicyjne. Zjawisko to można

wytłumaczyć w ten sposób, że w krajach postsocjalistycznych istnieją inne czynniki silnie wpływające na poczucie szczęścia, które nie występują w drugiej grupie badanych państw. Mogą być one związane na przykład z procesem transformacji gospodarczej, którego doświadczyły państwa bloku wschodniego i który spowodował zmniejszenie się wartości kapitału ludzkiego zgromadzonego w gospodarce centralnie planowanej, zniszczenie dóbr publicznych czy wzrost nierówności społecznych[146]. Ponadto powyższe zróżnicowanie można tłumaczyć tym, że potrzeba praworządności stanowi niejako dobro wyższego rzędu. Respondenci, których podstawowe potrzeby nie są spełnione, mogą przywiązywać mniejszą wagę do uwarunkowań instytucjonalnych. W związku z tym występuje niższa współzależność pomiędzy postrzeganym przez nich poziomem zadowolenia z życia a otoczeniem instytucjonalnym, w którym żyją.

3.3.1. Współczynnik praworządności

Współczynnik praworządności został zdefiniowany w ramach *World Justice Project Rule of Law Index 2015* jako średnia z ośmiu czynników:

- ograniczeń narzuconych na rząd,

- braku korupcji,
- otwartości rządu,
- praw podstawowych,
- porządku i bezpieczeństwa,
- egzekwowania prawa,
- efektywności wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych,
- efektywności wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych[147].

Im wyższa jest jego wartość, tym wyższy poziom praworządności w danym kraju. Z przeprowadzonego badania wynika, że jest on bardzo słabo dodatnio skorelowany z poziomem odczuwanego szczęścia w krajach postsocjalistycznych (0,2271). Jednocześnie korelacja pomiędzy tymi zmiennym w drugiej grupie państw jest bardzo silna (0,825).

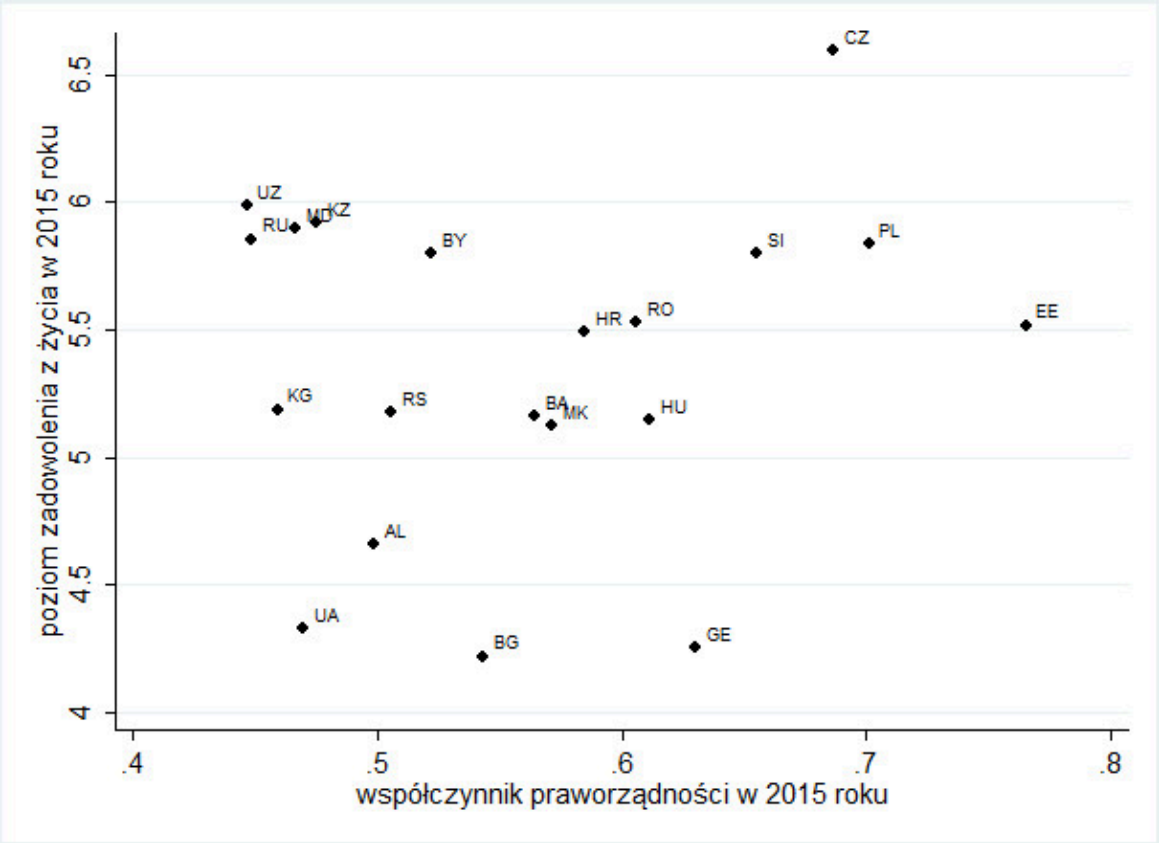

Rysunek nr 6: „Wykres rozproszenia zmiennych »poziom zadowolenia z życia« i »współczynnik praworządności«”, Źródło: Opracowanie własne.

Rysunek 6 przedstawia wykres rozproszenia zmiennych poziom zadowolenia z życia i współczynnik praworządności. Widoczna jest na nim dodatnia korelacja pomiędzy tymi zmiennymi. Należy zwrócić uwagę na obserwacje odstające, którymi są Rosja i Białoruś oraz po raz kolejny Uzbekistan, Kazachstan i Mołdawia. W krajach tych poziom zadowolenia z życia jest relatywnie wysoki w stosunku do niskich wartości współczynnika praworządności.

3.3.2. Poziom przestrzegania praw podstawowych

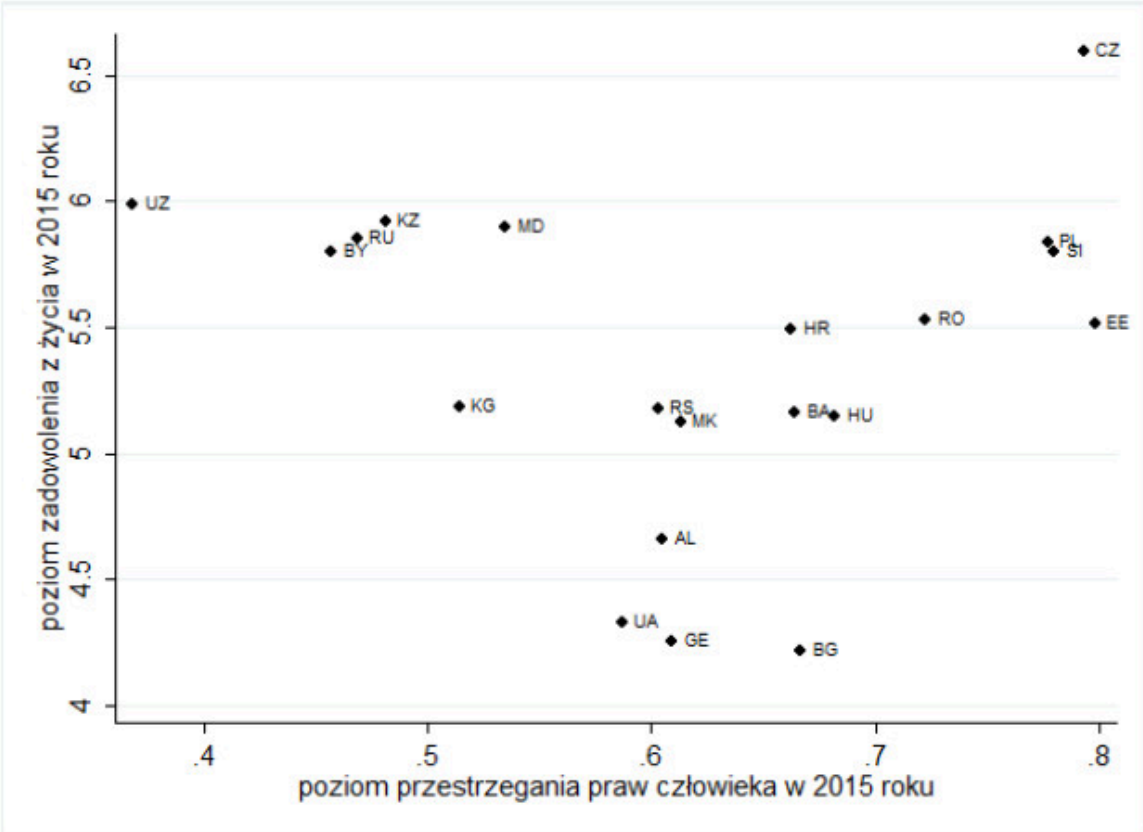

Rysunek nr 7: „Wykres rozproszenia zmiennych »poziom zadowolenia z życia« i »współczynnik respektowania praw człowieka«", Źródło: Opracowanie własne.

Poziom przestrzegania praw podstawowych w bazie danych określono za pomocą współczynnika, który został zbudowany w oparciu o prawa zawarte w Powszechnej

Deklaracji Praw Człowieka. Na Rysunku 8 zaprezentowano wykres rozproszenia zmiennych poziom zadowolenia z życia i współczynnik praworządności. Pomijając obserwacje odstające (którymi są Uzbekistan, Kazachstan, Rosja, Białoruś i Mołdawia), na wykresie widoczna jest pozytywna zależność pomiędzy zmiennymi

3.3.3. Otwartość rządu

Współczynnik otwartości rządu zawiera w sobie zagregowane wartości i rankingi dotyczące takich aspektów jak publikowanie prawa i informacji przez rząd, prawo do informacji, partycypacja obywateli w sprawowaniu władzy (decentralizacja) oraz mechanizmy składania skarg. Dla krajów postsocjalistycznych współczynnik korelacji Spearmana pomiędzy tą zmienną a poziomem zadowolenia z życia jest bardzo niski. Zgodnie z teorią, wyższy poziom demokratyzacji kraju powinien iść w parze z wyższym poczuciem szczęścia jego mieszkańców. W grupie krajów byłego bloku wschodniego taka zależność nie występuje.

Zakończenie

Z przeprowadzonej analizy wynika, że poziom zadowolenia z życia mieszkańców państw postsocjalistycznych pozostaje we współzależności zarówno ze zmiennymi o charakterze społeczno-ekonomicznym, jak i tymi o charakterze instytucjonalnym, jednakże te pierwsze pozostają w zdecydowanie wyższym stopniu korelacji.

Ponadto zmienne o charakterze instytucjonalnym są w niższym stopniu skorelowane z poziomem zadowolenia z życia w grupie państw postsocjalistycznych niż w grupie krajów rozwiniętych z Europy Zachodniej, Ameryki Północnej, Australii i Oceanii. Może to wynikać z negatywnego efektu transformacji gospodarczej i ustrojowej na poziom zadowolenia z życia mieszkańców byłego bloku wschodniego. Potrzeby związane z otoczeniem instytucjonalnym jednostki, takim jak respektowanie praw podstawowych czy partycypacja w życiu publicznym, mogą stanowić dobra wyższego rzędu. Mieszkańcy krajów postsocjalistycznych w wyższym stopniu borykają się z problemami związanymi z zaspokojeniem potrzeb o charakterze bardziej podstawowym, co może być przyczyną tego, że mniejszą wagę przywiązują do uwarunkowań instytucjonalnych. Niskie współczynniki korelacji mogą wynikać również z faktu, że w bazie występuje grupa obserwacji odstających, do których przynależą Rosja, Białoruś, Uzbekistan, Kazachstan i Mołdawia. Kraje te, pomimo niskich wartości zmiennych o charakterze społeczno-ekonomicznym i instytucjonalnym,

charakteryzują się relatywnie wysokim poziomem zadowolenia z życia ich mieszkańców. Przyczyn wyróżniających te obserwacje można doszukiwać się w ich kulturze, historii czy mentalności mieszkańców. Szczegółowe wyjaśnienie specyfiki tych państw stanowi wyzwanie na przyszłość i jest konieczne dla dogłębnego zrozumienia uwarunkowań poczucia szczęścia w krajach postsocjalistycznych.

Przedstawione badanie stanowi punkt wyjścia dla pogłębionej analizy determinantów szczęścia w krajach postsocjalistycznych przy użyciu bardziej zaawansowanych metod statystycznych i ekonometrycznych. Ponadto wskazane zostały aspekty, które mogą stanowić przedmiot dalszych rozważań naukowych.

Bibliografia

1) Alesina A., R. Di Tella, R. MacCulloch, *Inequality and happiness: are Europeans and Americans different?,*"Journal of Public Economics", 88, 2004, 9.

2) Brereton F.J., P. Clinch, S. Ferreira, *Happiness, geography and the environment*, "Ecological Economics", 65, 2008, 2.

3) Crafts N., *The human development index, 1870–1999: Some revised estimates*, "European Review of

Economic History", 6, 2002, 3.

4) Easterlin R.A., *Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence*, "Nations and households in economic growth", 1974, 89.

5) Easterly W., *Life during growth*, Journal of economic growth, 4, 1999, 3.

6) Frey B.S., A. Stutzer, *The economics of happiness*, World Economics, 3, 2002, 1.

7) Graham C., A. Felton,*Inequality and happiness: insights from Latin America*, "The Journal of Economic Inequality*",* 4, 2006,1.

8) Guriev S. M., E. Zhuravskaya, *(Un)Happiness in Transition*, "Journal of Economic Perspectives", 23, 2009, 2.

9) Headey B., *Life goals matter to happiness: A revision of set-point theory*, "Social Indicators Research", 86, 2008*,* 2.

10) Helliwell J., R. Layard, J. Sachs, *World Happiness Report 2016*, New York: Sustainable Development Solutions Network, 2016.

11) Johns H., P. Ormerod*, Happiness, economics and public policy*, "Institute of Economic Affairs, Research Monograph", 2007, 62.

12) Lucas R.E., A.E. Clark, Y. Georgellis, E. Diener, *Reexamining adaptation and the set point model of happiness: reactions to changes in marital status*, "Journal of personality and social psychology", *84, 2003,* 3.

13) Matkowski Z., *Postsocialist countries: macroeconomic performance, growth prospects, and Social Welfare*, "Eastern European Economics"*,* 42, 2004, 3.

14) R. A. Easterlin R.A., *The economics of happiness*, "Daedalus", 133, 2004, 2.

15) Stevenson B., J. Wolfers, *Economic growth and subjective well-being: Reassessing the Easterlin paradox*. "Brookings Papers on Economic activity", wiosna 2008.

16) Stiglitz J.E., A. Sen, J.P. Fitoussi, *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*, 2009, s. 16.

Streszczenie

Celem niniejszej pracy jest dokonanie analizy determinantów zadowolenia z życia mieszkańców krajów postsocjalistycznych. Przeprowadzone badanie wpisuje się w nurt ekonomii szczęścia - nauki, która za pomocą teorii ekonomicznych (oraz tych pochodzących z innych nauk społecznych) i metod ilościowych stara się wyjaśnić występowanie różnego natężenia poczucia szczęścia, czy satysfakcji z życia w różnych rejonach świata. Badanie zostało przeprowadzone w oparciu o teorie dotyczące determinantów szczęścia oraz dostępne dane statystyczne. Dane zawierają zmienne o charakterze społeczno-

ekonomicznym i instytucjonalnym. Określenie determinantów zadowolenia z życia mieszkańców krajów postsocjalistycznychnastąpiło na podstawie analizy korelacji i wykresów rozproszenia.

Summary

The aim of the paper is to analyse the determinants of happiness in post socialist countries. Research inscribes into the field of economics of happiness - a science which tries to explain the distribution of the feeling of happiness across the world. The study was conducted on the basis of the theories concerning the economics of happiness and on the basis of available data. The data contain both socio-economic and institutional variables. The method used to assess the determinants of happiness was the analysis of correlation and scatter plots.

Daryna Popil

Postmodernizm na Ukrainie: narodowa specyfika, geneza oraz osadzenie w kulturze kraju

Mianem modernizmu określany jest okres w sztuce obejmujący niektóre zjawiska zachodzące w niej od drugiej połowy XIX w. aż do lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dwudziestego stulecia, a więc od impresjonizmu do nowej powieści i teatru absurdu. Chronologicznie dolną granicą modernizmu jest więc kultura „realistyczna" XIX wieku, górną zaś – postmodernizm, obejmujący lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XX w. Należy przy tym pamiętać o rozróżnieniu między modernizmem a awangardą. Charakterystycznymi dla modernizmu nurtami są symbolizm, ekspresjonizm i akmeizm, z kolei prądami typowymi dla awangardy są futuryzm, dadaizmorazsurrealizm. I chociaż modernizm, tak jak i awangarda, jest zorientowany na stworzenie czegoś absolutnie nowego, dotychczas nieznanego, to jest pomiędzy nimi jedna, kluczowa różnica - modernizm jest zorientowany na wnętrze człowieka, jego zadaniem jest skłaniać do refleksji; awangarda natomiast nie może obejść się bez skandalu, gdyż dąży do wywołania szoku u odbiorcy.

O pojawieniu się stylu postmodernistycznego po raz pierwszy wspomniano jeszcze przed latami sześćdziesiątymi XX wieku. Jednak jako pełnowartościowy styl postmodernizm rozwinął się i ukształtował dopiero w latach osiemdziesiątych. Szeroką skalę przybrał on najpierw w architekturze, a później w sztukach wizualnych i literaturze[148]. W „*Словарь культуры XX века*" rosyjskiego badacza Wadima Rudniewa odnaleźć można tezę: „в

первую очередьпостмодернизмотталкивается, естественно, отмодернизма(постмодернизмиозначает–"все, чтопослемодернизма") („W pierwszym rzędzie postmodernizm, odcina się rzecz jasna od modernizmu (postmodernizm znaczy- "wszystko, co po modernizmie")” - tłum. red.)”[149]. Jednak, w odróżnieniu od modernizmu, postmodernizm nie tworzy już nic nowego - miesza w sobie poprzednie style, zmienia je na własny sposób, przeinacza, deformuje lub wręcz przeciwnie - ozdabia. Głównymi cechami postmodernizmu w literaturze są: pastisz, pojęcie gry, fragmentaryczny tekst (hipertekst), cytowanie, zniknięcie autora w tekście (śmierć autora), eklektyzm, rozpuszczenie rzeczywistości. Czasami w kręgach humanistycznych toczą się rozmowy o „śmierci” postmodernizmu jako stylu. Teza taka nie znajduje jednak poparcia w stwierdzonych naukowo faktach. Aby przekonać się o obecności elementów stylu postmodernistycznego w którymś ze współczesnych dzieł sztuki lub literatury, wystarczy poszukać w nich wspomnianych powyżej cech charakterystycznych.

W niniejszym artykule uwaga skoncentrowana zostanie na narodowych osobliwościach rozwoju ukraińskiego postmodernizmu, jego pierwszych przejawach oraz specyfice zakorzeniania się tego stylu w ukraińskiej kulturze.

Do tej pory kontrowersyjną kwestią pozostaje umiejscowienie ukraińskiego postmodernizmu w czasie,

w szczególności zaś – określenie daty jego powstania. Pierwszych przejawów postmodernizmu w ukraińskiej literaturze i sztuce niektórzy badaczy (Jarosław Poliszczuk, Tamara Hundorowa) upatrują już w latach osiemdziesiątych lub nawet wcześniej. J. Poliszczuk pisze, że w tym okresie nastąpił kryzys, degradacja głównego nurtu twórczości literackiej i w reakcji na to zjawisko zaczęła powstawać literatura destrukcyjna, ironiczno-burleskowa. Do jej twórców autor zalicza: Jurija Andruchowycza, Ołeksandra Irwańca i Wiktora Neboraka (z grupy „Bu-Ba-Bu (bufonada, bałagan, burleska)"), a także inne grupy literackie, takie jak „Propała hramota" (Jurij Pozajak, Wiktor Nedostup, Semen Łyboń) czy „Łu-Ho-Sad" (Iwan Łuczuk, Nazar Honczar, Roman Sadłowskyj). Krytyk wyraża jednak pewne wątpliwości co do tego, czy można rzeczywiście arbitralnie sklasyfikować tę fazę przejawów twórczości jako postmodernizm. Przedstawia hipotezę, że mamy tu do czynienia z „ostatecznym rozkładem nowoczesnego modelu piśmiennictwa lub próbami jego awangardyzacji"[150]. T. Hundorowa zauważa również, że założona przez J. Andruchowycza, O. Irwańca i W. Neboraka w połowie lat osiemdziesiątych grupa „Bu-Ba-Bu" nie od razu identyfikowała się z postmodernizmem, a powstała „głównie jako ruch neoawangardowy, mający na celu rozhermetyzowanie sztuki"[151]. Według badaczki, elementy wczesnego postmodernizmu na Ukrainie odnaleźć można jeszcze w czasach socrealizmu - przytacza ona tu przykład kijowskiej prozy ironicznej. T. Hundorowa zaznacza

też, że powszechnie znane dziś atrybuty stylu postmodernistycznego, takie jak ironia, cytowanie lub wymieszanie elementów różnych języków i konwencji, były używane przez jej reprezentantów (takich jak: Wołodymyr Dibrowa, Bohdan Żołdak, Leś Poderwjanskyj) jeszcze w latach siedemdziesiątych. Jednak wielu współczesnych krytyków do dziś nie rozpatruje wspomnianych zjawisk w sztuce w kategoriach twórczości postmodernistycznej[152].

Roksana Charczuk w książce „*Сучасна українська проза: Постмодерний період*" pisze o tym, że sam termin „postmodernizm" po raz pierwszy został użyty na Ukrainie w 1991 roku przez Natalię Biłocerkiweć, która scharakteryzowała jako postmodernistyczne wspomniane już grupy literackie „Bu-Ba-Bu" i „Propała hramota" oraz zespoły muzyczne -„Bracia Hadiukiny" oraz „Siostrzyczka Wika"[153].

J. Poliszczuk zwraca też uwagę na to, że, aby móc mówić o historii ukraińskiego postmodernizmu, należy wpierw wyznaczyć dlań konkretny punkt wyjścia - „Якщовізьмемозавихіднийпунктйогорозвиткузанепадкому нізмутастихійно-анархічнестановленнятворчихпрактик, топочатковуфазусправдітребабудеокреслитикінцем1980-хтапочатком1990-хроків" („Jeśli weźmiemy za punktwyjścia jego rozwój po upadku komunizmu i spontaniczno-anarchiczne formowanie się praktyk twórczych, to początkową fazę rzeczywiście trzeba będzie określić jako koniec lat 80. i początek 90." - tłum. red.)

[154]. Według jego opinii, radzieckie realia lat osiemdziesiątych nie pozwoliły alternatywnej literaturze się rozwinąć. Z tego też powodu w tym czasie ukraiński postmodernizm nie mógł stać się pełnowartościowym dyskursem w sztuce. Autor twierdzi, że lata dziewięćdziesiąte zbliżyły Ukrainę do reszty świata, w którym dominującym dyskursem w sztuce był dyskurs ponowoczesny. To właśnie w tamtej dekadzie, po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości, postmodernizm zyskał więcej przestrzeni i możliwości rozwoju[155].

Iryna Starowojt pisze o tym, że w przypadku Ukrainy zdarzyło się tak, że sytuacja rozwoju postmodernizmu zbiegła się w czasie z próbami kulturalnej identyfikacji niezależnej Ukrainy - próbami, które usiłowały przekrzyczeć monolog totalitaryzmu. Zdaniem badaczki, to właśnie wówczas ukraińska literatura przestała żyć przeszłością i po raz pierwszy od długich lat ukraińscy artyści zyskali szansę, by skupić się na teraźniejszości[156]. I chociaż ukraińska kultura zrobiła tylko kilka pierwszych kroków ku wolności tworzenia czegoś nowego i ku zmianie jej percepcji, samo wkroczenie Ukrainy w nową fazę historii politycznej na zawsze zmieniło także literacko-kulturową historię tego kraju. Dynamiczny rozwój postmodernizmu na Ukrainie na początku kształtowania się jej niepodległości trafnie ilustruje opinia Tetiany Denysowej mówiąca o tym, że postmodernizm, który niesie w sobie przeszacowanie wartości, znalazł pożywkę właśnie w tych społeczeństwach, w których model ustrojowy zmieniał się z totalitarnego na

demokratyczny oraz gdzie zachodziła zmiana jedynego kanonu twórczości na wolność artystycznej wypowiedzi i kulturową różnorodność[157]. Właśnie takim społeczeństwem była Ukraina w latach dziewięćdziesiątych.

Gdy mowa o źródłach ukraińskiego postmodernizmu, to można zaobserwować dwie fale rozwoju tego stylu na Ukrainie - pierwszą w latach osiemdziesiątych i drugą w kolejnej dekadzie. Taki podział pojawia się m.in. w popularnonaukowym opracowaniu ukraińskich badaczy, krytyków literackich oraz pisarzy: „Малій *Українській Енциклопедії Актуальної Літератури*" (МУЕАЛ) - „Із легкої руки упорядників енциклопедії актуальної літератури „Плерома" в українській літературі стали розрізняти два типи постмодерністського дискурсу: постмодернізм періоду 1980-х і постмодернізм 1990-х років, або „постгессеанський" і „постборхесівський" („Dzięki redaktorom encyklopedii współczesnej literatury ukraińskiej ,,Плерома" w ukraińskiej literaturze zaczęto rozróżniać dwa typy postmodernistycznego dyskursu: postmodernizm okresu lat 80. i postmodernizm lat 90., lub ,,posthessański" i ,,postborgeski"" - tłum. red.)[158]. Twórcy Encyklopedii wyjaśniają, że wspomniane dwa dyskursy nazwano roboczo imionami pisarzy - Hermana Hessego i Jorge Luisa Borgesa. Dlatego też do postmodernistycznego dyskursu lat osiemdziesiątych organizatorzy encyklopedii zaliczają takie tytuły jak: „Mała apokalipsa" (Jurij Izdryk), „Wiedeńska nostalgia" (Hałyna Petrosaniak), „Karnawał" (Bu-Ba-Bu), „Szczurohrad" (Jurij Wynnyczuk), „Syndrom

postkarnawałowy” (Jurij Andruchowycz), „Zacofana głuchota nabyta” (Jewhen Paszkowskyj) czy „Rekombinacyjność” (Jurko Prochasko). O dyskursie postmodernistycznym lat dziewięćdziesiątych autorzy piszą jako o takim, który nieco zdegenerował się pod względem konceptualno-intelektualnym i zaliczają do niego generację młodych ukraińskich literatów publikujących swoje utwory w zbiorach „*Тексти*” i „*Молоде вино*” (m.in. Iwan Andrusjak, Wiktoria Stach, Andrij Kokotjucha, Wasyl Taran, Jewgienia Kononenko)”[159].

Wydaje się, że postmodernistyczny dyskurs lat dziewięćdziesiątychpoddaje się w Encyklopedii dużo większej krytyce niż ten z wcześniejszej dekady. Określany jest raczej jako „postawa oczekiwania” niż „postawa znalezienia”. T. Hundorowa w książce *„Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн”* wyraża opinię, że taki podział na generacje nie ujawnia specyfiki rozwoju postmodernizmu w ukraińskiej literaturze, a nazwiska Hessego i Borgesa dla oznakowania tych okresów wybrano dość dowolnie. Oprócz opisanych typów ukraińskiego postmodernizmu, badaczka wyodrębnia postmodernizm feministyczny (Oksana Zabużko), a także dołącza do postmodernizmu wspomnianą już kijowską szkołę ironiczną z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (W. Dibrowa, B. Żołdak, L. Poderwjanskyj), jak również neoawangardę lat dziewięćdziesiątych (Serhij Żadan, Andrij Bondar, Wołodymyr Cybulko)[160].

K. Tkacz i I. Mironowa piszą o potrzebie określenia ram klasyfikujących postmodernistyczny okres w ukraińskiej literaturze. Klasyfikację zaproponowaną przez Wołodymyra Jeszkilewa w „МУЕАЛ" badaczki traktują jako neonowoczesną zasadę podziału twórców na tzw. „osiemdziesiątników", a więc tych, którzy wyszli z literackiego podziemia, i „dziewiećdziesiątników". Pierwsza z tych grup pisarzy zorientowana była na zachodnią tradycję kulturalną, druga zaś - na krajową[161] .

Bohdan Bojczuk krytykuje podział na „osiemdziesiątników" i „dziewiećdziesiątników", nazywając go ironicznie - „zbiorowo-kołchozowym" - „Такісхемистановлятьзахистокдляграфоманів, аленедопомагаютьсправжнімписьменникамскристалізувати свійголос" („Takie schematy stanowią schronienie dla grafomanów, ale nie pomagają prawdziwym pisarzom w skrystalizowaniu swojego głosu" - tłum. red.)[162]. Autor sugeruje, by w przyszłości nurty literackie nazywano wyłącznie w odniesieniu do ich podstaw estetycznych.

Na szczególną uwagę zasługuje wspomniana już książka T. Hundorowej *„Післячорнобильська бібліотека. Український літературнийпостмодерн"*. Badanie to jest jej osobistą interpretacją powstania ukraińskiego postmodernizmu przez pryzmat apokaliptycznej wizji, a mianowicie z punktu widzenia tragedii czarnobylskiej. Autorka próbuje pokazać percepcję świata wywołaną przez katastrofę w Czarnobylu. Zaznacza w ten sposób, że postrzeganie to jest w swojej istocie ironiczne, ponieważ wynika z rozumienia tego, że

wszystko może się skończyć: i socjalizm, i postęp, a nawet samo życie. Czarnobylska tragedia ostatecznie pogrążyła podstawy radzieckiego panowania. Autorka stwierdza: „Український постмодернізм підриваєідеологічний простір тоталітарної культури, здійснюючи децентралізацію літератури та дегероїзацію героя, при цьому він здійснює й авангардистську критику культури” („Ukraiński postmodernizm podważa ideologiczną przestrzeń kultury totalitarnej, niosąc decentralizację literatury i deheroizację bohatera, przy czym niesie on też awangardową krytykę kultury” - tłum. red.)[163]. Najwięcejuwagi badaczka poświęca zmianie, jaka zaszła w ukraińskiej literaturze po Czarnobylu. Stał się on tym symbolicznym momentem, po którym wszystko potoczyło się inaczej, po którym literatura stała się ironiczna, fragmentaryczna, pretensjonalna; jednym słowem – postmodernistyczna: „Постмодернізм в українській літературі втілюється топографічно, як переплетення ідеальних місць, географічних мап, текстів і дискурсів на поверхні тіла національної культури, зі своїми центрами, периферіями, гібридами і номадами” („Postmodernizm w ukraińskiej literaturze realizuje się topograficznie, jako sieć idealnych miejsc, geograficznych map, tekstów i dyskursów na powierzchni ciała kultury narodowej, ze swoimi centrami, peryferiami, hybrydami i nomadami" - tłum. red.)[164].

Pojednawszy Czarnobyl z postmodernizmem w jego ukraińskim wydaniu, T.Hundorowa spróbowała pokazać filozoficzną narrację tej tragedii, zinterpretować ją

w kontekście mitologiczno-filozoficznym, podczas gdy cały świat skupił się tylko na realistyczno-cywilizacyjnym aspekcie Czarnobyla - „У контексті філософсько-інтелектуальних дискусій про природу постмодерної репрезентації та постмодернізму в атомну добу, Чорнобиль є основним знаковим символом української літератури кінця XX століття” („W kontekście filozoficzno-intelektualnej dyskusji o naturze ponowoczesnej reprezentacji i postmodernizmie w dobie atomu, Czarnobyl jest podstawowym, znaczącym symbolem ukraińskiej literatury końca XX stulecia” - tłum. red.)[165]. To właśnie Czarnobyl – jako prawdziwa katastrofa jądrowa – określił jej zdaniem charakter ukraińskiego postmodernizmu, jego możliwości i ograniczenia. Autorka przeniosła potężne pojęciowe spektrum Czarnobyla na literaturę, która ukazała się już po tej tragedii. W ten sposób wykrystalizował się obraz biblioteki poczarnobylskiej - symbolicznego świata zbudowanego z opowiadań, wędrówek i kreacji bohaterów, ich podwojeń i potrojeń, wymyślonych bajek i obcojęzycznych przekleństw. Stanowi on swoisty estetyczny, artystyczny model postmodernistycznej literatury ukraińskiej u schyłku drugiego tysiąclecia.

Niezwykła idea, zawarta w książce, powołała do życia nie mniej ciekawe wnioski innej z autorek. Bohdana Matijasz w artykule „*Відбиток однієї катастрофи*” porównuje monografię T. Hundorowej z książką francuskiego autora Frédérica Beigbedera „*Windows on the World*” o tragedii z 11 września 2001 roku, jako że książka ta, również

powstała w kontekście katastrofy, rodzi pytanie o post-teraźniejszość, o to, co będzie jutro. „11-те вересня є метафорою нашого часу, й реакція на неї – святий обов'язок. До речі, в українському просторі існує ще одна подібна «метафора часу» – Чорнобиль, яку Тамара Гундорова доволі некритично ставить у центр монографії «Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн», ведучи від неї відлік української постмодерної літератури" („11 września jestmetaforą naszych czasów, areakcjanato- świętym obowiązkiem. Do rzeczy, w ukraińskiej przestrzeni istnieje jeszcze jedna, podobna ,,metafora czasu" - Czarnobyl, jaką Tamara Hundorowa raczej bezkrytycznie stawia w centrum monografii ,,Післячорнобильськабібліотека. Українськийлітературнийпостмодерн", prowadząc wzdłuż niej rozgraniczenie ukraińskiej postmodernistycznej literatury" - tłum. red.)[166] – pisze autorka. Obie książki poruszają niejednoznaczne i bolesne dla ludzkości problemy, takie jak fakt, że dla wielu łatwiejsze jest ignorowanie zła i tego typu tragedii od ich zaakceptowania. Autorzy przekonują jednak, że warto mówić o takich rzeczach i wyciągać wnioski z ich skutków, gdyż tylko w taki sposób ludzkość będzie mogła iść w przyszłość.

Książka T. Hundorowej to autorska wizja smutnych wydarzeń w ukraińskiej historii i ich przeniesienie na kulturalną przyszłość tego kraju. Zadaje ona wiele pytań prowokujących do intelektualnych dyskusji. Warto zaznaczyć, że we współczesnym ukraińskim piśmiennictwie

dotyczącym studiów nad literaturą nie podejmuje się już podobnych prób badania genezy postmodernizmu.

Główne przyczyny i charakterystyczne dla powstania oraz rozwoju rzeczonego nurtu konteksty dosyć trafnie scharakteryzowano w „*МУЕАЛ*”: „Постмодернізм в Україні виник як потреба та синтез постмодерних концепцій та непостмодерної ситуації в українському мистецтві кінця 80-х – початку 90-х років на тлі панування та катастрофічної деґрадації ТР-дискурсу (тестаментарно-рустикального дискурсу (від лат. testamentum – заповіт та лат. rusticus – простий, селянський) і культурного шоку, спричиненого швидким зростанням інформаційної відкритості суспільства в Україні. ФундаментомПМ-дискурсувУкраїніставандеґраунд80-хроків” („Postmodernizm na Ukrainie pojawił się jako potrzeba i synteza postnowowczesnych koncepcji i nieponowoczesnej sytuacji w ukraińskiej sztuce końca lat 80. i początku lat 90. na tle panowania i katastroficznej degradacji TR-dyskursu (testamentalno-rustykalny dyskurs, patrz łacińskie: ,,testamentum" - ,,wola" i ,,rusticus" - prosty, wiejski) i kulturowego szoku, powodowanego szybkim wzrostem otwarcia na informacje społeczeństwa na Ukrainie. Fundamentem PM-dyskursu na Ukrainie stał się underground lat 80.” - tłum. red.)[167]. Zdaniem Jarosława Poliszczuka, Ukraina nadal ma problemy z jawnością informacji i dostępem do nich, a kraj nie jest jeszcze tak multimedialnie nasycony, jak Zachód. Właśnie dlatego ukraiński postmodernizm rozwija się według szczególnego

schematu, innego niż miało to miejsce w pozostałych krajach[168].

Charakterystyczną cechą pierwszych przejawów postmodernistycznegodyskursu we współczesnej ukraińskiej literaturze stał się element groteski – tak zwany „stiob", czyli kpina. Za wyraźny przykład pierwszej postmodernistycznej działalności artystycznej na Ukrainie można uznać okres największej aktywności „Bu-Ba-Bu", który przypada na lata dziewięćdziesiąte. W tym czasie grupa ta często organizowała wieczorki poetyckie. W roku 1990 „bubabiści" zaprezentowali coś zupełnie nowego, niezwykłego dla ówczesnej ukraińskiej kultury, a mianowicie festiwal kultury alternatywnej i nietradycyjnych gatunków sztuki „Wywych" („Zwichnięcie"). Na festiwalu zaprezentowano operę poetycką „Chrysler-Imperiał", która zawierała w sobie element kpiny i inne cechy charakterystyczne dla postmodernizmu[169]. Niektórzy badacze (w tym J Andryczowycz i T. Hundorowa) uważają uwydatnienie czynnika humorystycznego w sztuce za nieunikniony skutek upadku imperiów i podświadomego społecznego lęku przed karą sił wyższych za doprowadzenie do ich rozpadu.

Inni zaś oceniają ironię postmodernizmu negatywnie i uważają, że jest ona zupełnie niestosowna we współczesnej ukraińskiej kulturze. Do takich autorów należy Dmytro Drozdowskyj, który w swoim artykule „*Безкінечність антиестетики постмодернізму*" pisze: „У центрі – вперто культивована естетика маразму. Українська постмодерна

пострадянська література – це спроба виходу з концентраційного табору стагнації шляхом сміховинної стихійної літератури" („W centrum - uparcie kultywowana estetyka marazmu. Ukraińska ponowoczesna poradziecka literatura - to próba wyjścia z obozu koncentracyjnego stagnacji przez radosną literaturę liryczną" - tłum. red.) [170]. Obserwując powstanie ukraińskiego postmodernizmu można łatwo zauważyć, że jego początki były dość chaotyczne. J.Andruchowycz wyjaśnia to w sposób następujący: „Постмодернізм приходить після тоталітаризму, він аморфний, химерний, він почвара, що відповідає перехідному дезорієнтованому станові, розвалює колишню вісь, залишає тільки фрагменти вертикалі, світле майбутнє дотепно підмінює апокаліпсою" („Postmodernizm przychodzi po totalitaryzmie, jest amorficzny, chimeryczny, jest poczwarą, która odpowiada przejściowemu, nieokreślonemu stanowi, rozwala wcześniejszą oś, pozostawia tylko fragmenty pionów, świetlana przyszłość dowcipnie zastępuje apokalipsę" - tłum. red.)[171]. W swojej kolejnej publikacji „Дезорієнтаціяна місцевості" J. Andruchowycz pisze: „[…]модернізм в українській практиці було жорстоко перервано тоталітарною диктатурою, світовими війнами, постмодернізм на це місце прийшов як велика багатообіцяюча пустка" („[…]modernizm w praktyce ukraińskiej był ostro przerwany totalitarną dyktaturą, wojnami światowymi, postmodernizm przyszedł na to

miejsce jak wielka, wiele obiecująca pustka” - tłum. red.) [172].

Podsumowując, po latach wykorzystywania kultury w instrumentalnejroli w czasach radzieckiego totalitaryzmu, otrzymawszy wolność ukraińska literatura zaczęła przeżywać głęboki kryzys humanistyczny. Jego przyczyną był fakt, że Ukraina otworzyła się na nieznane dotychczas nurty artystyczne. Zburzono mur oddzielający były blok wschodni od Zachodu, po czym na ukraińską literaturę, jak i na kulturę par excellence, zaczęły napływać rozmaite mody i tendencje literackie, jak również innego rodzaju „nowinki” o charakterze kulturowym.

Ukraińskiemu postmodernizmowi, zwłaszcza na początku jego kształtowania się, trudność sprawiało adaptowanie całego potoku zachodnich „nowości” oraz ich „przetrawienie”, przy czym równie problematyczne okazało się stworzenie własnego, indywidualnego stylu.

Postradziecka osobowość z trudem akceptuje realia, które mogą wyprowadzić jej świadomość ze źle pojmowanej równowagi, nawet tej sztucznie stworzonej. Właśnie dlatego nie od razu ukraińskim pisarzom i artystom udało się przyswoić postmodernistyczne zwyczaje, a badaczom stworzyć spójne podejście do genezy i rozwoju postmodernizmu w tym kraju. J. Poliszczuk pisze wręcz o pewnym braku postmodernistycznej tożsamości w ukraińskiej literaturze[173]. Potencjalny sukces rzeczonego nurtu na Ukrainie będzie zależał od kształtowania się tej tożsamości w najbliższym czasie.

Warto też podkreślić, że w porównaniu z modernizmem, ukraiński postmodernizm rozwijał się bez ideologicznych kajdan, jak miało to miejsce w przypadku jego poprzednika. Spowodowało to, że, już w kontekście funkcjonowania postmodernizmu, na nowo odradza się zainteresowanie modernizmem, co przekłada się też na stan badań w obszarze tego okresu sztuki. J. Poliszczuk w artykule *„Випробуванняпостмодернізмом”* pisze, że za takie badania można uznać prace Sołomii Pawłyczko, Tamary Hundorowej, Hryhorija Hrabowycza lub Marka Pawłyszyna. Autor podkreśla, że właśnie te publikacje dowiodły obecności oryginalnego doświadczenia modernizmu w ukraińskiej literaturze XX wieku. Akcentuje on również to, iż po ukazaniu się drukiem tych badań już nikogo nie trzeba przekonywać o tym, że ukraiński modernizm faktycznie istniał[174].

Rozważania na temat narodzin, rozwoju i relacji postmodernizmu z Ukrainą zdumiewają niekiedy swoją kontradyktoryjnością. Bez względu jednak na szereg dyskusji i licznych transformacji, postmodernizm niewątpliwie zaistniał, powstał, zajmując swoje miejsce w ukraińskiej literaturze, kulturze, a czasem również w myśleniu o świecie. Ponadto, dzięki postmodernizmowi, ukraińskie literaturoznawstwo wypełniło niektóre luki w badaniach nad modernizmem.

Bibliografia

1. Андрухович Ю., *Дезорієнтація на місцевості. Час і місце*, „Український центр”,
http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=684&read=true.
2. Андрухович Ю., *Повернення літератури*, „Ї”, http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm.
3. Бойчук Б., *Про літературну історіософію та бешкетування в літературі*, „Критика”, 2002, 3 (53), с. 31-32.
4. Денисова Т., *Феномен постмодернізму: контури й орієнтири*, Слово і час, 1995, 2, с. 67-68.
5. Дроздовський Д., *Безкінечність антиестетики постмодернізму,*
http://dt.ua/CULTURE/bezkinechnist_antiestetiki_postmodernizmu-45397.html.
6. Гундорова Т., *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*, Київ 2005, 263 с.
7. Харчук Р., *Сучасна українська проза: Постмодерний період*: навч. посіб., Київ. 2011, 248с.
8. Матіяш Б., *Відбиток однієї катастрофи*,
http://dt.ua/CULTURE/vidbitok_odnieyi_katastrofi-47587.html.
9. Руднев В., *Словарь культуры XX века*,

http://lib.ru/CULTURE/RUDNEW/slowar.txt.

10. Поліщук Я., *Випробування постмодернізмом*, „Критика”, 2002, 3 (53), s. 28-30.

11. Поліщук Я., *Постмодерна пропозиція і сучасна література*, Теорія літератури та порівняльне літературознавство: вісник ЛНУ; серія філологічна, 2004, Вип. 33. – с. 3-12.

12. Старовойт І., *Український постмодернізм у критичному та літературному дискурсах кінця ХХстоліття:* автореф, Львів, 2001, 19 с.

13. *Енциклопедія української літератури*, упоряд. Єшкілєв В., http://www.proza.com.ua/enc/.

14. Ткач К., Міронова С., *Постмодернізм як літературне явище. Розвиток і критика*,

http://www.confcontact.com/20111118/postmodernizm-yak-literaturne-yavische.html

Streszczenie

Artykuł prezentuje próbę konceptualizacji genezy i rozwoju postmodernizmu w ukraińskim paradygmacie kulturowym. Badaniu zostały poddane najważniejsze poglądy badaczy na ramy czasowe ukraińskiego postmodernizmu, a także na rożne postmodernistyczne

dyskursy. Uwaga autora jest skupiona przede wszystkim na analizie kształtowania się postmodernizmu w ukraińskich realiach oraz na narodowej specyfice tego zjawiska.

Summary

The article presents an attempt to rethink the genesis and development of postmodernism in the Ukrainian culture paradigm. The most important views of researchers on the temporality of the Ukrainian post-modernism and various postmodern discourses are discussed. Author is focused primarily on the analysis of the existence of postmodernism in Ukrainian realities and the national context of its development.

Robert Sknadaj

Obiekty sakralne w Kijowie. Przeszłość i teraźniejszość (na wybranych przykładach) – zarys historii

Przed rewolucją 1917 roku Kijów zajmował szczególne miejsce na mapie kulturowej Imperium Rosyjskiego. Miasto to stanowiło symbol, tak państwowotwórczy, jak i religijny. W dawnych czasach Kijów, nazywany „matką miast ruskich", był stolicą książęcą Włodzimierza Wielkiego, chrzciciela Rusi, i pierwotnie najważniejszym ośrodkiem rozwoju prawosławia na ziemiach ruskich. Był on postrzegany jako kolebka państwowości ruskiej (a więc i rosyjskiej) oraz pierwszy i najważniejszy ośrodek prawosławia w średniowiecznej Rusi. Tym samym Kijów stawał się niejako fizycznym wcieleniem pojęcia „prawosławnej Rusi". Był to ten ośrodek, który miał w czasach tworzenia sie państwa ruskiego nadać mu kształt polityczny (jako stolica Rurykowiczów – pierwszej i panującej do końca wieku XVI dynastii ruskiej) oraz kulturowy. W wieku XIX, będąc już częścią Imperium Rosyjskiego, Kijów miał szczególne znaczenie ideologiczne – stanowił niepisaną stolicę rosyjskiego prawosławia. Miasto to słynęło z ogromnej ilości cerkwi. Na przełomie wieków XIX i XX w Kijowie, liczącym naówczas ok. ćwierci miliona mieszkańców, znajdowało się 105 cerkwi oraz 10 klasztorów[175]. Dwa z nich, najstarsze, pamiętały jeszcze czasy Jarosława Mądrego (są to zespół klasztorny Ławry Kijowsko-Peczerskiej oraz klasztor św. Zofii). Nieprzypadkowo ówcześnie miasto to określano „Kijowem Złotowierchym". Szczególne znaczenie religijne miasta, które cesarz Aleksander II nazwał „Jerozolimą ziemi ruskiej"[176]powodowało, iż było ono jednym z najczęstszych celów pielgrzymek na obszarze Imperium Rosyjskiego.

Warto jednakże zaznaczyć, że na przełomie XIX i XX wieków Kijów był miastem wielonarodowym i wielokulturowym. Złożone dzieje miasta i jego długotrwałe, „pograniczne" położenie spowodowało, że niemal 30% ludności miasta stanowili wierni innych wyznań i religii – najważniejsze grupy stanowili wyjątkowo liczni Żydzi (stanowiący od kilkunastu do nawet 20% ludności miasta)[177] oraz katolicy (w większości reprezentowani przez osoby polskiego pochodzenia), którzy stanowili ok. 10% ludności[178].

Ilustracja nr 1: „Kościół rzymskokatolicki pw. Św. Aleksandra", Źródło: commons.wikimedia.org

Jako największy ośrodek na południu Imperium Rosyjskiego, Kijów przyciągał do siebie mieszkańców

okolicznych guberni, także ziemiańską i przemysłowo-kupiecką elitę. Społeczności te dysponowały kilkoma znaczącymi obiektami sakralnymi – wśród kijowskich katolików szczególną estymą cieszył się zbudowany w latach 1817-1842 duży (mogący pomieścić kilka tysięcy wiernych) klasycystyczny kościół pod wezwaniem św. Aleksandra, położony w centralnej części miasta przy ul. Kościelnej (вулиця Костьольна). Kijowscy katolicy posiadali także drugą dużą świątynię, znajdującą się w centrum miasta – zbudowany w latach 1899-1909 strzelisty, bogato zdobiony neogotycki kościół pw. św. Mikołaja. Głównym architektem gmachu był znany w Kijowie architekt polskiego pochodzenia –Władysław Horodecki, zaś autorem rzeźb na budynku – włoski artysta Emilio Sala (oboje także pracowali nad kijowską karaimską kienesą). Największy żydowski dom modlitewny był z kolei zbudowany na koszt najbogatszego na Ukrainie żydowskiego magnata przemysłu cukrowego – Izraela Brodskiego – w roku 1898. Gmach był wzniesiony w stylu neomauretańskim. W Kijowie istniały także budynki sakralne należące do luteranów (neoromański kościół pw. św. Katarzyny, zbudowany w latach 1855-57) oraz karaimska kienesa, wniesiona w latach 1896-1902 w stylu neomauretańskim. Był to jeden z pierwszych w Kijowie budynków, wzniesionych z zastosowaniem cementu.

Ilustracja nr 2: „Luterańska kircha św. Katarzyny”, Źródło: commons.wikimedia.org

Potężnym ciosem dla dotychczasowego oblicza było zdobycie władzy przez bolszewików. Podjęta przez nich programowa walka ze związkami wyznaniowymi (w ramach polityki ateizacji), w szczególności z Cerkwią prawosławną oraz Kościołem katolickim (jako największymi i najbardziej wpływowymi związkami wyznaniowymi) spowodowała radykalny spadek znaczenia tych struktur. Apogeum represji przypadło na lata 30. poprzedniego stulecia. W przypadającym na te lata okresie „Wielkiego Terroru” w całym ZSRR związki wyznaniowe stały się jednym z głównym obiektów represji - liczne świątynie zostały zburzone (w Kijowie m. in. Sobór św. Michała Archanioła o Złotych Kopułach, Sobór Wojskowy św. Mikołaja czy Cerkiew Dziesięcinna) lub odebrane związkom

wyznaniowym (np. Cerkiew św. Pantaleona czy Cerkiew Matki Boskiej Kazańskiej klasztoru św. Flora), zaś znaczna liczba kapłanów oraz osób zajmujących się posługa duchową została poddana represjom, uwięziona lub rozstrzelana (co w niektórych przypadkach wiązało się z zaprzestaniem działalności świątyni, gdzie dani duchowni czynili posługę – np. kościół pw. św. Aleksandra zaprzestał działalności, gdy w 1937 r. aresztowano i stracono proboszcza, ks. Zygmunta Kwaśniewskiego). Dla społeczności, których tożsamość i świadomość silnie wiązała się z wyznaniem lub kościołem (Żydzi ortodoksyjni oraz Polacy) faktyczna likwidacja ich rodzimych związków wyznaniowych było skazaniem tych społeczności na powolną asymilację i utratę tożsamości kulturowej. Represje były także potężnym ciosem dla Cerkwi prawosławnej, która utraciła, czy to w wyniku likwidacji budynków, czy też przejęcia ich przez instytucje świeckie większość obiektów sakralnych. Według kijowskiego historyka i krajoznawcy, Aleksandra Anisimowa, na dzień 1 stycznia 1992 roku spośród dawnych obiektów sakralnych Cerkwi prawosławnej w czasach radzieckich zniszczono 150 obiektów, zaś 72 obiekty zostały przejęte przez instytucje świeckie[179]. Natomiast inne konfesje i wyznania zostały całkowicie pozbawione budynków sakralnych. Jedynymi wyjątkami były niewielka kaplica katolicka pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (parafię erygowano w roku 1969 w zaadoptowanym do tego celu budynku), znajdująca się przy ul. Szepietowskiej 6 (вул.. Шепетівська 6) w dzielnicy Swiatoszyn (Святошин) oraz

wzniesiona w roku 1895 w stylu naomauretańskim przez Nikołaja Gordienina tzw. synagoga Rosenberga (nazwa ta pochodzi od nazwiska żydowskiego kupca-fundatora Gabriela Rosenberga) przy ul. Szczekawickiej 29 (вул.. Щекавицька 29) na Padole (bożnica działała niemal przez cały okres radziecki z przerwą w latach 1929-45). Warto zauważyć, że obydwa budynki sakralne znajdowały się w ustronnych miejscach – wspomniana katolicka kaplica znajdowała się w ustronnym miejscu na skraju miasta, zaś bożnica była ukryta wśród drobnych uliczek w dalszej części Padołu.

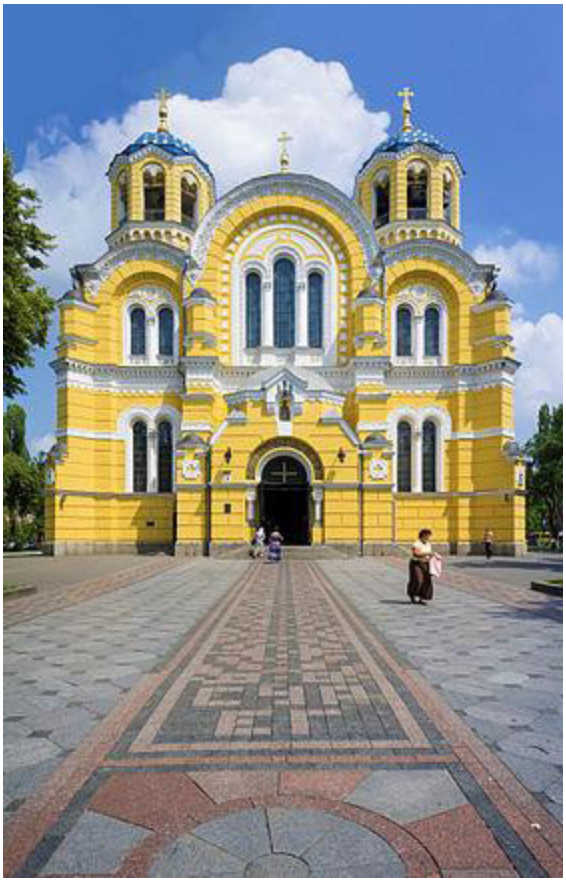

Ilustracja nr 3: "Cerkiew pw. Św. Włodzimierza”, Źródło: commons.wikimedia.org

Pod koniec lat 80. do czynnych prawosławnych cerkwi i klasztorównależały:

- Żeński klasztor św. Flora na Padole (z przerwą na okres 1929-41) - zespół klasztorny utracił jednak cmentarną Cerkiew św. Trójcy. Na terenie klasztoru dodatkowo umieszczono szwalnię (w Cerkwi Kazańskiej) oraz szereg innych zakładów;
- Żeński klasztor Opieki Matki Bożej (z przerwą na okres 1923-41);
- Cerkiew pw. św. Włodzimierza – pełniła funkcję katedry metropolitalnej;
- Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego;
- Cerkiew pw. Wniebowstąpienia Pańskiego – w 1933 rozebrano dzwonnicę;
- Cerkiew pw. św. Eliasza (z przerwą 1930-41, gdy bolszewicy przeznaczyli ją na silos na zboże).

Do lat 60. spośród znaczniejszych świątyń działały również Cerkwie pw. św. Andrzeja (działało tam także seminarium duchowne) oraz część zespołu klasztornego Ławry Peczerskiej.

Zwiastunem ożywienia życia religijnego w Kijowie były obchody1000-lecia Chrztu Rusi, przypadające na rok 1988, gdy trwała już Pieriestrojka. Uroczystości odbywały się we wszystkich najważniejszych ośrodkach religijnych w ZSRR.

Z tej okazji władze zdecydowały się na przekazanie części Ławry Peczerskiej Cerkwi. W wyniku tego główne uroczystości 1000-lecia Chrztu w Kijowie odbywały się, obok metropolitalnej cerkwi św. Włodzimierza, także na terenie Ławry. W tymże roku Rada ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRR w „Instrukcji dotyczącej ewidencji związków wyznaniowych, domówi obiektów modlitewnych oraz trybu rejestracji organów wykonawczych związków wyznaniowych i osób duchownych" wykreśliła punkt o państwowym statusie majątkowym domów i obiektów modlitewnych[180]. Rozpad ZSRR przyniósł ostateczną liberalizację życia religijnego. Rozpoczęło się także odrodzenie związków wyznaniowych. De facto,najistotniejszym aktem prawnym na tym polu był Dekret Prezydenta Ukrainy Leonida Krawczuka z 4 marca 1992 roku „O zwrocie mienia związkom wyznaniowym", zgodnie z którym w okresie 1992-93 instytucje państwowe były zobowiązane do zwrotu obiektów, które nie były użytkowane „zgodnie z przeznaczeniem"[181]. Pozwolono również na budowę nowych obiektów sakralnych.

Ilustracja nr 4: „Ruiny soboru pw. Zaśnięcia Matki Boskiej w 1941 r., Ławra Kijowsko-Peczarska”, Źródło: commons.wikimedia.org

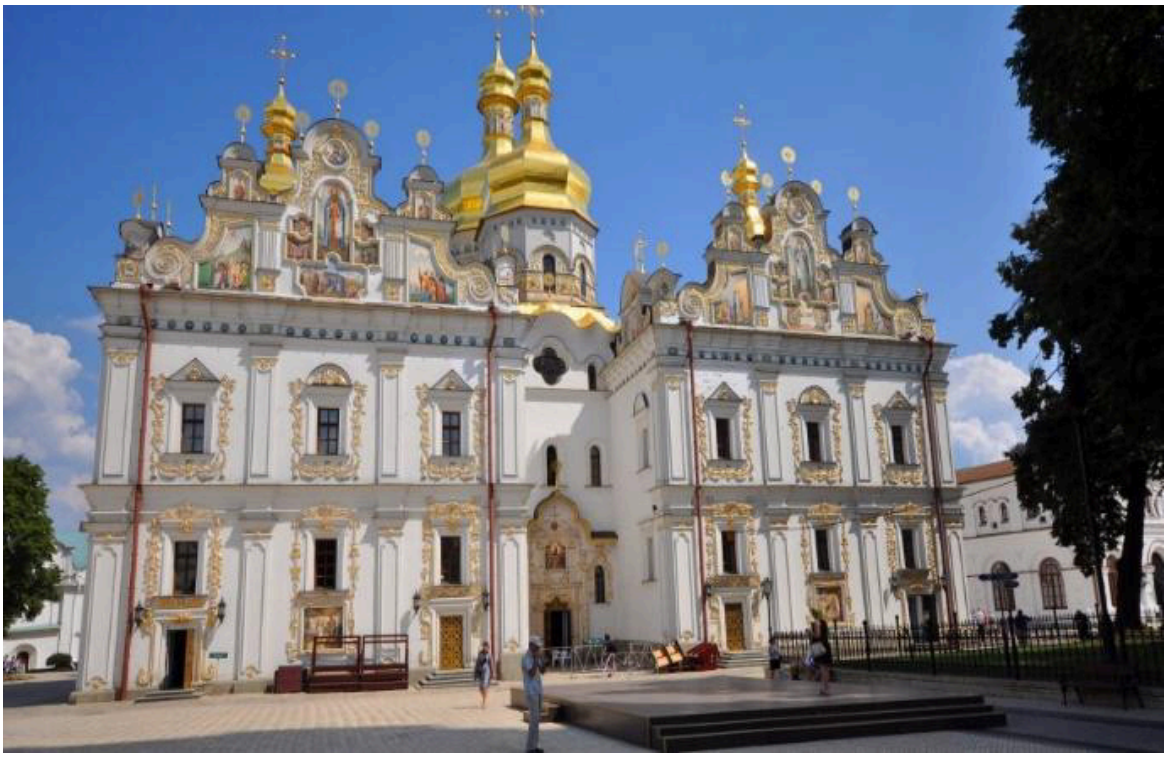

Ilustracja nr 5: „Sobór pw. Zaśnięcia Matki Boskiej, Ławra Kijowsko-Peczerska, wygląd współczesny”, Źródło: commons.wikimedia.org

Zwrot mienia związkom wyznaniowym przebiegał przez ostatnie dwudziestolecie dosyć dynamicznie, chociaż nie bez problemów. Szereg ważnych obiektów sakralnych jest współdzielonych przez związek wyznaniowy oraz instytucję państwową. Niektóre obiekty zaś nadal stanowią formalna własność innej instytucji niż związek wyznaniowy. Wśród obiektów prawosławnych przykładem pierwszej ze wspomnianych sytuacji jest Ławra Kijowsko-Peczerska, na terenie której obok klasztoru wciąż funkcjonuje szereg muzeów państwowych, w tym m.in. Muzeum Miniatur czy Muzeum Ludowej Sztuki Dekoracyjnej. Mieści się tam

również Państwowa Biblioteka Historyczna. Natomiast najznaczniejszym nie zwróconym Cerkwi Prawosławnej obiektem jestsobór św. Zofii wraz z całym zespołem klasztornym, stanowiącym obecnie rezerwat historyczny „Zofia Kijowska”. Świątynia z rzadka bywa udostępniana w celach liturgicznych. Szereg znacznych obiektów odbudowano – największym przedsięwzięciem była odbudowa klasztoru św. Michała Archanioła o Złotych Kopułach, finansowana wspólnie przez Ukraińska Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego oraz przez państwo. Zespół klasztorno-świątynny udostępniono wiernym w 2000 r. W tymże roku ukończono trwającą ok. dwa lata rekonstrukcję gmachu cerkwi Zaśnięcia Bogurodzicy, należącej do zespołu klasztornego Ławry Peczerskiej. Wiernym zwrócono także takie historyczne świątynie, jak np. Cerkiew św. Pantaleona (wcześniej w na wpół zrujnowanym budynku mieściły się warsztaty Instytutu Mechaniki Akademii Nauk USRR) czy Cerkiew św. Cyryla (wcześniej budynek muzealny) oraz Cerkiew św. Andrzeja.

Ilustracja nr 6: „Kościół rzymskokatolicki pw. Św. Mikołaja”, Źródło: commons.wikimedia.org

Dwie najważniejsze świątynie katolickie w Kijowie przetrwały okres radziecki właściwie bez większego szwanku. Kościół pw. św. Aleksandra, który po zamknięciu przez władze radzieckie w 1937 r. stał się planetarium,

w 1990 r. zaczął odzyskiwać swój pierwotny charakter najważniejszej świątyni katolickiej w mieście. Budynek przez okres bytności planetarium był utrzymywany w dobrym stanie technicznym. W 1991 r. został oficjalnie przekazany Kościołowi Katolickiemu, a rekonsekracja odbyła się w 1995 r. Obecnie kościół św. Aleksandra jest kontrkatedrą diecezji kijowsko-żytomierskiej. Najczęściej msze odbywają się w języku ukraińskim, codziennie jednak odbywa się także msza w języku polskim. Parafia współpracuje również ściśle z organizacjami polonijnymi, szczególnie z kijowskim oddziałem ZPnU. Wciąż natomiast nie rozwiązano problemu ze statusem neogotyckiego kościoła pw. św. Mikołaja. Budynek, który po represjach lat. 30. był kolejno gmachem archiwum, a następnie od roku 1980 domem muzyki organowej i kameralnej. Od 1992 r. regularnie odbywają się w nim nabożeństwa Kościoła Katolickiego, jednakże sam budynek nie został przekazany na własność związkowi wyznaniowemu. W 1992 r. w Kijowie pojawili się także Dominikanie, którzy pod koniec lat 90. w odnowionym budynku przy ul. Jakira 13 (вул. Якіра 13) założyli klasztor.

O zwrot obiektów sakralnych ubiegać się także zaczęły przedstawicielstwa Żydowskie i Luterańskie. Odrodzenie działalności Kościoła Ewangelicko-Augburskiego wiąże się z pierwszą wszechukraińską konferencją Niemców Ukrainy, która odbyła się we wrześniu 1989 roku w Kijowie. Stowarzyszenie postanowiło starać się o odzyskanie obiektu sakralnego w celu sprawowania kultu. Oficjalna działalność

gminy luterańskiej rozpoczęła się we wrześniu 1991 r. Natomiast starania o zwrot kościoła św. Katarzyny (w czasach radzieckich znajdowały sie tam kolejno klub, skład, a od 1973 r. miała tam siedzibę dyrekcja Muzeum Architektury i Bytu Ludowego Ukrainy) były znacznie bardziej długotrwałe – luteranie odzyskali obiekt dopiero w 1998 r.

Ilustracja nr 7: „Kijowska synagoga choralna (tzw. Synagoga Brodskiego); wygląd współczesny”, Źródło: commons.wikimedia.org

Ilustracja nr 8: „Synagoga Brodskiego w pierwszej dekadzie XX wieku”, Źródło: commons.wikimedia.org

Gmina żydowska także czyniła starania o zwrot największej kijowskiej bożnicy – tzw. synagogi Brodskiego, znajdującej sie przy ul. Szota Rustawelego. W gmachu tym w czasach radzieckich funkcjonował dziecięcy teatr kukiełkowy. Zmieniono także znacznie kształt budynku – przebudowano drugą kondygnację, a także dodano współczesną fasadę. Sam budynek pozostawał natomiast w dobrym stanie technicznym. Jego część udostępniono gminie żydowskiej jeszcze w 1990 r., jednakże całkowite przekazanie go na własność odbyło się dopiero w marcu 2000 r. Na potrzeby kultu gmina żydowska przeprowadziła

remont budynku, znacznie zmieniając kształt nowoczesnej fasady, dostosowując go do pierwotnej stylistyki budynku. Kijowska gmina odzyskała także gmach tzw. Halickiej Synagogi (wybudowanej w 1910 r. z elementami stylu neomauretańskiego), w czasach radzieckich będący własnością zakładów „Transsignał". Budynek ten mieści się przy ul. Żylańskiej 97 (вул. Жилянська 97), w okolicach dworca kolejowego. Obecnie przy synagodze działa także szkoła religijna, należąca do międzynarodowej organizacji Midrasza Cionit. Wciąż natomiast trwa walka o odzyskanie byłej synagogi Kupieckiej przy ul. Szota Rustawelego 19 (вул. Шота Руставелі 19). Samorząd jednakże odmawia zwrotu budynku (w którym mieści się kino), tłumacząc to faktem, iż była synagoga stanowi wyłącznie część obecnego gmachu kina, zaś oddzielne funkcjonowanie tej części budynku nie jest możliwe.

Ilustracja nr 9: „Grekokatolicki sobór patriarchalny pw. Zmartwychwstania Pańskiego”, Źródło: commons.wikimedia.org

W latach 90. w Kijowie oficjalnie podjął działalność Ukraiński Kościół Grekokatolicki, który został zalegalizowany pod sam koniec istnienia ZSRR w roku 1990. W 1996 r. Kościół oficjalnie utworzył eparchię z centrum w Kijowie, która początkowo obejmowała całą Ukrainę, z czasem zaś została rozbita na drobniejsze jednostki. Ukraińskim grekokatolikom w 1992 r. przekazano budynek byłej Cerkwi św. Mikołaja na Mogile Askolda (budynek odebrano

prawosławnym w 1936 r. i przebudowano na restaurację). Natomiast w 2005 r. Synod UKGK ogłosił przeniesienie głównego ośrodka Kościoła z tradycyjnego Lwowa do stolicznego Kijowa. Przygotowania rozpoczęto jeszcze w 2002 r., gdy położono kamień węgielny pod budowę kościoła. Budowę ukończono w 2013 r. i w tymże roku został konsekrowany. Jednakże wykorzystanie budynku w celach liturgicznych rozpoczęło się dwa lata wcześniej – w 2011 r. odbyła się w nim intronizacja nowego arcybiskupa większego UKGK Światosława Szewczuka.

Ilustracja nr 10: „Meczet Ar-Rachma”, Źródło: commons.wikimedia.org

Drugim „tradycyjnym” dla Ukrainy związkiem wyznaniowym, który objawił się w Kijowie byli muzułmanie. Przed rewolucją w Kijowie zamieszkiwało ok. 2000 muzułmanów, nie posiadali oni jednak meczetu, lecz przeznaczony na dom modlitewny tzw. dom Kalinowicza na Podole (budynek nie zachował się). W czasach radzieckich w Kijowie Islam nie posiadał oficjalnej reprezentacji w postaci zarejestrowanej organizacji religijnej ani domu modlitw, jednakże wśród mieszkańców miasta obecni byli przedstawiciele narodów, dla których Islam był religią tradycyjną (Tatarzy, Baszkirzy, Azerowie). Wielu z nich zamieszkało w Kijowie właśnie w okresie radzieckim w ramach wewnątrzkrajowej migracji. W 1992 r. na Ukrainie powstał Zarząd Duchowny Muzułmanów Ukrainy, który podjął starania o wybudowanie budynku sakralnego w Kijowie. W 1996 r. miasto zdecydowało o wydzieleniu gruntu pod budowę meczetu. Sama budowa trwała do roku 2011. Zespół budowli, mieszczący sie przy ul. Łukjanowskiej 46 (вул. Лук’янівська 46), składa się z meczetu Ar-Rachma, medresy i gmachu ZDMU.

Odrodzenie związków wyznaniowych w Kijowie, a także odbudowa oraz zwrot budynków sakralnych pozwoliły na częściowe odrodzenie dawnego oblicza Kijowa, które przed rewolucją było jednym z największych tygli kulturowych Imperium Rosyjskiego. Możliwość realizacji potrzeb kulturowo-religijnych, a także i edukacyjnych, daje możliwość podtrzymania tożsamości i kultury zanikających

w Kijowie społeczności – w szczególności katolików, Żydów i luteranów. Epoka „Pieriestrojki” oraz upadek ZSRR położyły kres prowadzonej przez państwo walce z religią. Okres po 1991 r. stał się czasem odrodzenia życia religijnego w mieście, co przejawiło się w budowie nowych świątyń oraz zwrocie związkom wyznaniowym historycznych budynków sakralnych. Podjęto również działania na rzecz odbudowy i rekonstrukcji zniszczonych w okresie radzieckim budynków – część tych projektów zwieńczono sukcesem (np. odbudowa Soboru św. Michała Archanioła o Złotych Kopułach czy Soboru Zaśnięcia Matki Boskiej w Ławrze Kijowsko-Peczerskiej), niektóre zaś ciągle nie wykroczyły poza stadium planowania (Cerkiew Dziesięcinna). Ostatnie ćwierćwiecze przyniosło Kijowowi konsekwentny i sukcesywny powrót życia religijnego, wyrażający się także w stopniowym przekształceniu poradzieckiej tkanki miejskiej.

Bibliografia

1) Анисимов А., *Скорбное предчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет,* Kijów1992.

2) Сосновских Е., *Трансформация государственно-конфессиональныхотношений в 1985-1997 гг. (на материалах*

Челябинской области), praca doktorska pod kierownictwem prof. W. Bałakina, Czelabińsk2014.

3) Ерофалов-Пилипчак Б., *Архитектура имперского Киева,* Kijów2000.

4) Киев[w:] *Электронная Еврейская Энциклопедия,* http://www.eleven.co.il/article/12072.

5) Korzeniowski M., *Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920,* Lublin 2009.

6) Oficjalna strona kijowskiej gminy żydowskiej, http://sinagoga.kiev.ua/.

7) Oficjalna strona Ławry Kijowsko-Peczerskiej, http://lavra.ua/.

8) Oficjalna strona zboru Ewangelicko-Augsburskiego św. Katarzyny, http://www.katharina.kiev.ua/?lang=ru.

9) Oficjalna strona Parafii Rzymskokatolickiej św. Mikołaja w Kijowie, http://nicolasparish.org.ua/.

10) Podhorecki L., *Dzieje Kijowa,* Warszawa 1982.

11) Пшеничникова И., *Религиозная политика советской власти и церковный люд в 30-е годы XX века*, http://mamif.org/cekov_v_30-e.htm.

12) Serczyk W. A., *Historia Ukrainy,* Wrocław 2009.

13) Штриккер Г. (red.), *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991) Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*, Moskwa1995.

14) ТройницкийН. А. (red.), *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XVIКиевская губерния,* , Sankt-Petersburg, 1904.

15) *Указ президента України з 4 березня 1992 р. «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна»,*

http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/125/92.

Źródła ilustracji

Ilustracja nr 1,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/35/%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2__%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%83%D0%BB.%2C_17_DSC_5066.JPG

Ilustracja nr 2,

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Katharinenkirche_(Kiev)?uselang=uk#/media/File:%D0%9A%D1%96%D1%80%D1%85%D0%B0_%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D1%97_%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8_(%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2),_%D0%9B%D1%8E%D1%82%D0%B5%D

1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%83%D0%BB.,_22.JPG.

Ilustracja nr 3,

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:St._Volodymyr%27s_Cathedral?uselang=uk#/media/File:St._Volodymyr%27s_Cathedral_in_Kiev.jpg.

Ilustracja nr 4,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d0/Bundesarchiv_Bild_146-2005-0070,_Kiew,_Lavra-Kloster,_Ruine_Uspenski-Kathedrale.jpg

Ilustracja nr 5,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/Cathedral_of_the_Dormition_-_Kiev_Pechersk_Lavra_%28601807770%29.jpg

Ilustracja nr 6,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7b/St._Nicholas_Roman_Catholic_Cathedral%2C_Kyiv_8.jpg

Ilustracja nr 7,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/36/Brodsky_Synagogue.jpg

Ilustracja nr 8,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_%D0%91%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B2%D1%83%D0%BB._%D0%A8%D0%BE%D1%82%D0%B0_%D

0%A0%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%2C_13_%D0%B2_%D0%9A%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B5.jpg

Ilustracja nr 9,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/1/15/Patriarshyi_sobor_Voskresinnia_Hrystovoho_%28UGCC%29.jpg

Ilustracja nr 10,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b5/Ar-Rahma_Mosque.jpg

Streszczenie

Treść artykułu jest poświęcona ewolucji Kijowa jako wielokulturowego ośrodka religijnego na przestrzeni XX stulecia. Na początku XX wieku miasto to było jednym z najważniejszych centrów religijnych w Imperium Rosyjskim, mającym szczególne znaczenie dla rosyjskiego Prawosławia. Kijów był także licznie zamieszkiwany przez przedstawicieli innych wyznań – Żydów, katolików czy protestantów. Przejęcie przez bolszewików władzy w wyniku Rewolucji Październikowej i wdrożona przez nich radykalna polityka antyreligijna spowodowały upadek znaczenia Kijowa jako ośrodka religijnego. Szczyt represji przypadł na druga połowę lat 30. XX wieku, gdy większość obiektów religijnych została zniszczona lub odebrana związkom

wyznaniowym. Spowodowało to znaczne osłabienie kijowskiego prawosławia, zaś szereg innych konfesji niemal całkowicie zniknał z krajobrazu miasta. Odrodzenie życia religijnego przyniosły dopiero okres tzw. Pieriestrojki i następujący po nim rozpad ZSRR. Po roku 1991 rozpoczęto stopniową odbudowę infrastruktury religijnej oraz zainicjowano zwrot istniejących obiektów sakralnych związkom wyznaniowym. Autor artykułu przedstawia losy życia religijnego w Kijowie w wieku XX na przykładzie kilkunastu świątyń, które w tym okresie były niszczone, adaptowane do innych celów lub też pozostawały czynne. Wiele uwagi poświęcono procesowi odbudowy, rekonsekracji i zwrotów, a także budowie nowych obiektów sakralnych po upadku ZSRR.

Summary

The matter of an article is an evolution of Kiev as a multicultural religious centre during the 20th century. On the beginning of 20th century was one of the main religious centres in the Russian Empire, which has substantial meaning for Russian Orthodoxy. Kiev was also numerously inhabited by people of many confessions – Jews, Catholics and Protestants. After the Russian Revolution of 1917 year, Bolsheviks had come into power and begun to provide

a radical anti-religious policy, that eventually caused the fall of Kiev as a religious centre. The time of the worst repressions was the second half of 1930's, when numerous sacral buildings were destroyed or captured by state. As a result, kievian orthodoxy became weaken and many other confessions disappeared from the city. The resurgence of religion in the city took place after the beginning of so-called "Perestroika", which eventually lead to fall of the USSR. After 1991 has been initiated process of rebuilding and reimbursing of sacral infrastructure to former owners. The author presented the history of religious life in Kiev during the 20th century, describing the history of several sacral facilities that were destroyed or performed a different role. Some of them have been functioning during whole soviet period. In the article are presented details of process restoring, re-consecration and reimbursing of sacral facilities and arising new places of worship.

Oliwia Kasprzyk

Percepcja roli poety w Rosji współczesnej. Przypadek Władimira Majakowskiego

Współcześnie dla wielu czytelników w Rosji, a także poza jej granicami, Władimir Majakowski jest główną postacią

(wczesno) radzieckiej sztuki poetyckiej, wyrazicielem idei nowej epoki rewolucyjnej. Twórczość Majakowskiego od samego początku była oceniana niejednoznacznie i wywoływała u odbiorców przeciwstawne reakcje. Jednych zachwycał poetycki talent Majakowskiego, inni krytykowali jego twórczość, wypowiadając ostre komentarze pod adresem poety. Niemniej jednak każda epoka po swojemu przyjmowała i przetwarzała teksty Majakowskiego.

Początkowa sytuacja sporów wokół twórczości Majakowskiego, polegająca często na przyjęciu lub nieprzyjęciu nowatorskich propozycji poety, zdecydowanie zmieniła się pod koniec 1935 r., kiedy Józef Stalin w odpowiedzi na list Lilii Brik napisał sławne słowa: „Маяковский был и остается лучшим, талантливейшим поэтом нашей советской эпохи. Безразличноеотношениекегопамятиипроизведениям— преступление” („Majakowski był i pozostaje najlepszym, najbardziej utalentowanym poetą naszej radzieckiej epoki. Obojętny stosunek do jego pamięci i prac - to zbrodnia” - tłum. red.)[182]. Był to moment dla recepcji twórczości Majakowskiego w Rosji (i na świecie) głęboko ambiwalentny. Wskazuje na to Aleksandr Uszakow[183], podkreślając, że z jednej strony był to „moment prawdy”, ponieważ notatka ta podkreślała oryginalność i siłę talentu poetyckiego Majakowskiego w chwili determinowania jego roli dla artystycznej kultury radzieckiej. Z drugiej zaś strony – przyznanie mu palmy pierwszeństwa nie tylko nie

odpowiadało ówczesnej sytuacji literackiej, ale przeczyło naturze sztuki jako takiej.

Trzeba jednak zwrócić uwagę i na to, że odbiór twórczości – zwłaszcza porewolucyjnej – Majakowskiego w latach dwudziestych i trzydziestych rozwijał się i niezależnie od oceny Stalina (zob. B. Pasternak *Охраннаяграмота*, A. Селивановский*Поэтыипоэзия*). Świadczy o tym również m.in. I Zjazd Pisarzy Radzieckich z 1934 r., w trakcie którego Majakowskiego nazwano wielkim poetą-nowatorem, który odegrał znaczącą rolę w procesie tworzenia literatury radzieckiej – na ten temat wypowiadali się m.in. Aleksandr Bezymeński i Aleksiej Surkow. Ten ostatni twierdził, że Majakowskiego można uznać nie tylko za klasyka poezji radzieckiej, ale i za jej „вершинное выражение" („szczytowe wyrażenie" - tłum. red.)[184]. Jest to ważne w perspektywie recepcyjnej, ponieważ pokazuje grunt, na którym potem uformował się mitologizowany obraz wielkiego poety rewolucji[185].

Początki budowania kultu Majakowskiego w Rosji radzieckiej przypadają na drugą połowę lat trzydziestych, czasów coraz bezwzględniejszej sytuacji polityczno-idelologicznej i zostały przypieczętowane w 1940 r. wykładem Aleksandra Fadiejewa, poświęconym 10-leciu śmierci poety. Stopniowo zaczęto wtedy opracowywać „odpowiednią" koncepcję życia i twórczości Majakowskiego. Osiągnęła ona swoją podstawową formę w latach sześćdziesiątych, przy czym była często w znacznym stopniu zdominowana przez scholastykę i szablony

ideologiczne. Stosunek do wczesnego okresu twórczości Majakowskiego był zgody z funkcjonującym wówczas twierdzeniem, że silne futurystyczne wpływy zdecydowanie ograniczały jego możliwości poetyckie i dopiero przyjście rewolucji 1917 r. umożliwiło mu wyswobodzenie się ze sprzeczności okresu młodzieńczego i wstąpienie na drogę swobody twórczej[186]. Przyswojenie jego porewolucyjnej tradycji poetyckiej – uproszczając ją i tworząc z niej fundament literatury radzieckiej – oraz przetworzenie materiału poprzez opracowania badawcze (zwłaszcza w latach 1950-1970) pozwoliło trwale osadzić się tej „podstawowej koncepcji" w świadomości masowego czytelnika, zyskując charakter normatywnego widzenia roli poety.

Zmiany w przedstawieniu Majakowskiego stały się zauważalne w latach osiemdziesiątych, gdy w trakcie pierwszych lat pierestrojki pojawiła się możliwość naniesienia odpowiednich poprawek na powstały (zastały) obraz. Miały wtedy miejsce próby dyskredytowania poety, w inny niż dotychczas sposób, uproszczające jego twórczość i związki z tradycją, środowiskiem, sytuacją literacką oraz dążące do stworzenia nowego, zupełnie przeciwstawnego niż do tej pory wizerunku. Te negatywne tendencje osiągnęły swój szczyt na początku lat dziewięćdziesiątych. Zmiany przyniósł rok 1993, w którym świętowano sto lat od urodzin poety. Rozpoczął się wtedy, trwający prawie dziesięć lat, okres stabilizacji badań nad jego dziedzictwem[187].

Przełom XX i XXI w. przyniósł znaczące zmiany w badaniach nad twórczością Majakowskiego, zgodnie z myślą Zajcewa, w XXI w. zainteresowanie poetą „вновьпробуждается, возрождаетсяинтерескМаяковскому, однакотеперьвсёженекак«лучшему, талантливейшему» певцуотошедшейсоветскойэпохи, а– преждевсего– гениальномулирику, великомупоэту-новаторуXX столетия” („Znów przebudza się, odradza zainteresowanie Majakowskim, jednak teraz już nie jako ,,najlepszym i najbardziej utalentowanym" piewcy minionej epoki radzieckiej, ale przede wszystkim jako genialnym lirykiem, wielkim poetą - nowatorem XX stulecia”- tłum. red.)[188]. W niniejszym artykule uwaga skupiona zostanie na problemie recepcji twórczości W. Majakowskiego w Rosji XXI w. Poprzez analizę dwóch najbardziej wyróżniających się i najbogatszych źródeł – literatury naukowo-krytycznej i wystawień teatralnych – przedstawione zostanie, jakie role spełnia Majakowski we współczesnej Rosji, jaka jest ich charakterystyka w procesie recepcyjnym oraz która z tych ról jest dominująca. Dzięki temu będzie można podjąć próbę określenia, jaką rolę kulturotwórczą spełnia Majakowski i jego twórczość w świadomości współczesnych Rosjan.

1. Majakowski w badaniach literackich i literaturze krytycznej

Badania i publikacje poświęcone Majakowskiemu na początku XXI w. charakteryzuje odrzucenie stereotypowej ideologizacji poety, analizy w czysto historyczno-biograficznym aspekcie. W centrum zainteresowania badaczy stoi nie odtworzenie pozycji odautorskiej, a analiza i interpretacja tekstów jako takich[189]. Ponadto pojawiają się opracowania analizujące twórczość Majakowskiego z punktu widzenia szerokich horyzontów epoki. W pracy *А. Чехов– В. Маяковский*: *комедиографвдиалогесрусскойкультуройконца19 – первойтрети20 века*[190], Sergiej Komarow umieszcza poetę w nurcie symbolizmu i w symbolistycznej koncepcji rzeczywistości. Natomiast *ВладимирМаяковский*: *Поэтвинтеллектуальномконтекстеэпохи*[191]Leonida Kacisa jest pracą wyjątkową w tym obszarze badań, bo jako jedyna, wielopoziomowo bada intertekstualność poezji Majakowskiego – rozumianej szeroko nie tylko jako teksty, ale również motywy i tropy – zarówno w rodzimym (Innokientij Annienskij, Andriej Bieły, Siergiej Rozanow), jak i globalnym kontekście (Robert Southey, George Gordon Byron).

Charakterystyczny dla współczesnych badań jest dyskurs religijno-mitologiczny, który początkowo pojawił się w latach

dziewięćdziesiątych. Jednak motyw religijny u Majakowskiego często nie jest podejmowany i rozumiany w związku z bogobojnością, religijnością czy dogmatami chrześcijańskimi. Według Aleksieja Kozłowskiego motyw ten wyraża się w „предельномвозвышенииистинного, совершенногогуманногонравственногоАбсолюта” (,,maksymalnym wywyższeniu rzeczywistego, współczesnego, humanistycznego, moralnego Absolutu" - tłum. red.)[192]. Twierdzi on, że Majakowski współuzależnia swoje moralne imperatywy z obrazami ewangelicznymi i podkreśla, że nie jest on „воплощениебожества, апросточеловек, дитямираизплотии крови, дитямира, погрязшеговпреступлениях” („ucieleśnieniem bóstwa, a po prostu człowiekiem, dzieckiem świata z krwi i kości, dzieckiem świata pogrążającego się w zbrodniach”- tłum. red.)[193].

Religijną interpretację twórczości Majakowskiego w XXI w. kontynuuje Swietłana Siemienowa w pracy *Русскаяпоэзияипроза1920-1930-хгг. Поэтика– Виденuемира– Философия*.[194] Twierdzi ona, że na miejsce Boga poeta stawia Człowieka w swojej osobie, jawiącego się światu jako apostoł nowej „religijnej” świadomości, nowego fundamentalnego wyboru. Według badaczki poeta utożsamia siebie samego z każącym Bogiem, z ostatnim Dniem Sądu. W mniejszym stopniu kontynuacją badań w tym obszarze jest praca Olgi Czernyszewej pt. *ТворчествораннегоМаяковскоговконтекстерусскогоавангарда*[195], w której twórczość Majakowskiego poddana jest analiziew

duchu C. Lévi-Straussa z punktu widzenia dychotomicznych kategorii przestrzenno-czasowych, kosmicznego planu przestrzennego. Czernyszewa umieszcza poetę w centrum tworzonego świata jako pierwoźródło bytu i próbuje poprzez to udowodnić jedność lirycznego bohatera Majakowskiego z awangardowym obrazem Twórcy-Demiurga.

Religijno-mitologiczny ton odnajdujemy również w dwóch następnych pracach, które zasługują na uwagę ze względu na to, że wpisują się w jedną z najbardziej charakterystycznych i żywotnych tendencji we współczesnych interpretacjach twórczości Majakowskiego, a mianowicie w próbę demitologizacji roli poety poprzez odrzucenie interpretacji radzickiej (antysowieckość, antybolszewizm, antystalinizm) i powtórną mitologizację w nowym kluczu. Prace są w pewnym stopniu kontrowersyjne, ale pokazują one również typowe cechy dla współczesnego odbioru literatury radzieckiej jako takiej.

Pierwszaznichto*Шут у трона революции. Внутренний сюжет творчества и жизни поэта, драматурга, актёра Серебрянного века Владимира Маяковского*autorstwa Bronisława Groba. Oideiksiążkisamautorwypowiadasię następująco: „Книга возвращает доброе имя Маяковскому, избравшему необычный вид борьбы с тоталитаризмом, и погибшему в неравной борьбе с режимом. Она пронизана мыслью о том, что сатирик в ранге Аристофана, Свифта, Рабле, Сервантеса, Гоголя, великий скоморох Серебряного века Владимир Маяковский, достоин своих памятников и своего необычного музея, но... По причинам, совершенно

иным, чем те, по которым эти памятники ставила власть, так опрометчиво усыновившая своего могильщика – убитого ею поэта, Шута Революции” („Książkaprzywracadobreimię Majakowskiego, który wybrał nieprzeciętnys posób walki z totalitaryzmem i który umarł w nierównej walce z reżimem. Jest przeniknięta myślą o tym, co satyryk tej rangi, co Arystofanes, Swift, Rabelais, Cervantes, Gogol, wielki błazen Srebrnego Wieku Władimir Majakowski, godny swoich pomników i swojego niecodziennego muzeum, ale… Z przyczyn zupełnie innych, niż te, z jakich te pomniki postawiła władza, która tak lekkomyślnie usynowiła swojego grabarza, zabitego poetę, Żartownisia Rewolucji” - tłum. red.)[196]. Autor w swojej pracy udowadnia, że wiersze, poematy, dramaty, hymny, ody, czastuszki Majakowskiego, które były napisane w pochwałę reżimu, są głęboko osadzone w tradycjach rosyjskich skomorochów i zawierają „потаенныйсатирическийзаряд”[197], który dla samego reżimu jest śmiertelny.

Grob posuwa się nawet tak daleko, że przeprowadza rekonstrukcję satyrycznego rodowodu Majakowskiego sięgając do Arkanów Tarota, a także wspomnianej tradycji skomorochów i trubadurów. W publikacji mamy do czynienia z bardzo swobodną interpretacją twórczości Majakowskiego i specjalnie stworzonym dla jej celów kluczem. W związku z tym w pracy nie czytamy o „prawdziwym Majakowskim”, a raczej Majakowskim, którego B. Grob sam wymyślił i stworzył. Twierdzi on, że

„канонизацияпоэтавСССРпородилатриспецифическихвид абиографийсатирика: спартийнымвосторгом, отрицательныеирастерянные” („kanonizacja poety w ZSRR zrodziła trzy specyficznego rodzaju biografie satyryka: z przejęciem przez partię, negatywne i zdezorientowane” - tłum. red.)[198]. Nazywa autorów wszystkich dotychczas napisanych prac jednostronnymi, nie będącymi w stanie ukazać i zrozumieć istotę twórczości poety. Krytykuje on m.in. podejście badawcze Romana Jakobsona czy Jurija Karabczijewskiego, twierdząc, że ten ostatni przedstawia Majakowskiego jako „исчадиеада”[199]. Grob twierdzi, że poemat *Хорошо!*to tak naprawdę satyryczna Biblia i „шутовскоеосмыслениеэпохи” („żartobliwa interpretacja epoki” - tłum. red.)[200], a sam tytuł pochodzi z przedrewolucyjnego poematu *КомунаРусижитьхорошо?*. Współpracę Majakowskiego z władzą bolszewicką oraz jego propagandowo-deklaratywną twórczość Grob odbiera poprzez satyryczny filtr, jakim miała być współpraca poety z czasopismem „НовыйСатирикон” i interpretuje jako pragnienie pełnej dyskredytacji nowego reżimu.

Ponadto, w swojej pracy Grob przedstawia również swoją religijno-mitologiczną interpretację twórczości poety, oczywiście nadal w kluczu satyrycznym. Poemat *150000000*, „сатираосоветскихнулях” („satyra na radzieckie zera” - tłum. red.)[201] to według Groba klucz do zrozumienia komunizmu jako religii. Lenin w poemacie z *ВладимирИльичЛенин*(1924) jest Antychrystem bolszewików i głową czerwonych chłystów[202], a sam utwór

to satyra na wodza Niebytu napisana jako Ewangelia wg św. Łukasza. Badacz dla dodatkowego uzasadnienia swojej interpretacji podkreśla, że „поэти егочитателинаблюдали: в1922-1923 годахкоммунистыдействительножерядилисьвчертейидьяволовисгорящемифакеламидавалипарадныешествияпоМоскве” („Poeta i jego czytelnicy zaobserwowali: w latach 1922-23 komuniści rzeczywiście stroili się jak czarty i diabły i z płonącymi pochodniami urządzali paradne pochody po Moskwie” - tłum. red.)[203].

Chociaż praca Groba jest wyjątkowo oryginalna na tle innych badań poświęconych Majakowskiemu, to badacz interpretuje twórczość poety w stworzonym przez siebie kluczu jako jedynym prawidłowym. Argumenty i dowody, które podaje w tej publikacji, nie mają odwzorowania w tekstach lub im wręcz przeczą, co powoduje, że próba odejścia od radzieckiej interpretacji twórczości Majakowskiego powiela jej największe błędy – nieobiektywność względem utworów. Przez to ujęcie Majakowskiego i jego twórczości jako wyrazu błazeństwa nabiera głęboko relatywnego charakteru, tam gdzie nie jest ono poparte ani faktami historycznymi, ani materiałem tekstowym[204].

Drugą pracą, która ujmuje twórczość Majakowskiego z punktu widzenia motywów religijno-mitologicznych, jest artykuł *Гордые человеки*. *Прощание с кумирами отшумевшей эпохи* autorstwa Julija Chalfina. Większość rozmyślań autora sprowadza się do próby udowodnienia, że poeta był

w swoich wierszach głosicielem specyficznej wiary – „antywiary”, „wiary satanistycznej”. „Врассматриваемомнамиаспекте, – podkreśla Chalfin – исчезаетдажеразницамеждуранним, искренним, яркимпоэтомисоветским«горланом», которыйхрипит, рычит, став«нагорлособственнойпесне»” („W rozpatrywanym przez nas aspekcie zanika nawet różnica między wczesnym, jasnym poetą i radzieckim ,,krzykaczem", który wyje, ryczy, stawiając ,,na gardle własnej pieśni" - tłum. red.)[205]. Wczesny Majakowski, wygoniwszy z ikony Chrystusa, umieścił tam oblicze swojego bohatera lirycznego („гвоздямисловприбиткбумагея”) („gwoździami słów przybity do papieru ja” - tłum. red.)[206]), „этотбунтвозглавляетврагБога, всесильныйчеловек” („na czele tego buntu stoi wróg Boga, wszechmogący człowiek” - tłum. red.)[207]; po rewolucji ustępuje on miejsce wszechmogącemu Bogu – wszystkowidzącemu Leninowi.

Chalfin jest przekonany, że przed i po rewolucji Majakowski był poetą-satanistą, ale o ile do 1917 r. jego satanizm wyrażał się w obalaniu i odrzucaniu dogmatów prawosławia i otwartym samoubóstwieniu, to po rewolucji październikowej satanizm nabiera innych cech: skierowuje on wiarę na zwycięstwo socjalizmu i polityczny geniusz Lenina. Chalfin, budując koncepcję „Majakowski – satanista”, podejmuje dwa zadania. Po pierwsze, stara się udowodnić, że w wierszach poety w sposób systemowy można spotkać wypowiedzi bezpośrednio dążące do

odrzucenia praw biblijnych i chrześcijańskich przykazań. Po drugie, próbuje on ukazać, że „polityczne sympatie” do socjalizmu w utworach Majakowskiego mają element diaboliczny. Jednakowoż ścieżka badawcza podjęta przez Chalfina jest ślepa, co staje się jasne w zakończeniu jego artykułu. Sam autor przyznaje się, że nie był w stanie znaleźć odpowiedzi na postawione pytanie: „откуда выкопал он эту свою излюбленную идею анти-Христа? Антихриста?” („skąd on wykopał tą swoją ulubioną ideę anty-Chrysta? Antychrysta?” - tłum. red.)[208]. Satanizm, ani jako idea całościowa, ani jak model poglądu na świat w tekstach Majakowskiego nie istnieje i dlatego też odpowiedzi na pytania Chalfina nigdy nie zostaną znalezione[209].

Pracą, która porusza się już poza motywami religijno-mitologicznymi, jednak nadal wpisuje się we współczesne tendencje jest książka *Маяковский. Самоубийство*Sarnowa. Istota koncepcji pracy Sarnowa zawiera się w formule: „Маяковский– одинизвеличайшихрусскихлириковXXвека” („Majakowski- jeden z największych rosyjskich liryków XX wieku” - tłum. red.)[210], jednak jego twórczość osiągnęła szczyt wyłącznie w liryce miłosnej. Umyślne zabijanie w sobie daru do tworzenia poezji miłosnej („патологическоестремление наступать на горло собственной песне, насиловать, уродовать свой лирический дар” („patologiczna chęć nadepnąć na gardło własnej pieśni, zmusić do oszpecenia swój liryczny dar” - tłum. red.)[211]), a także rozczarowanie socjalizmem,

budowanym w radzieckiej Rosji, nieuchronnie doprowadziły poetę do samobójstwa. Twierdzi on, że klasyczna periodyzacja twórczości Majakowskiego (na okres przed- i porewolucyjny) jest bezpodstawna, że taki podział nie powinien w ogóle mieć miejsca. Argumentuje to przekonaniem, że liryka miłosna wiąże całą twórczość Majakowskiego w jedną całość, co jest również argumentem przemawiającym za dominującą rolą tego rodzaju liryki w całej twórczości poety. „Poeta-prorok" sprzed rewolucji zamienił się w „poetę-mistrza", co doprowadziło do okaleczenia lirycznego daru Majakowskiego. Uważa on, że rozczarowanie budowanym w Rosji socjalizmem stało się decydującym momentem w życiu artysty, który doprowadził do jego samobójczej śmierci.

W swojej pracy Sarnow twierdzi, że możemy mówić o „dwóch Majakowskich": jednym – bezczelnym, cynicznym chamie, drugim – wrażliwym, wnikliwym liryku: „ОБАМаяковскихявляютсянамвстихах. И – главное! – каждый из них двоих, таких разных, казалось бы, не имеющих друг с другом ничего общего, считает себя единственным и настоящим. […] Самое поразительное, что эти два разных Маяковских могут явиться перед нами […] – в одном стихотворении" („ObajMajakowscypokazują się nam w wierszach. I - najważniejsze! - każdy z nich, tak różnych, zdawać by się mogło, niemających ze sobą nic wspólnego, uznaje siebie jedynym i prawdziwym (...) Najbardziej porażające jest to, że ci dwaj Majakowscy mogą ukazywać się przed nami (...) - w jednym wierszu" - tłum.

red.)[212]. Jednak rozmyślania krytyka są zdecydowanie przesadzone. Spojrzenie Sarnowa na twórczość Majakowskiego jest silnie upolitycznione, a sama praca przesiąknięta dążeniem do odrzucenia radzieckiej, stalinowskiej interpretacji, co doprowadza do błędnej analizy utworów. Sarnow zdecydowanie upraszcza – bardziej skomplikowany, niż to się może wydawać – stosunek poety do rewolucji[213].

2. Majakowski w teatrze

Mimo zdecydowanie zauważalnego i ciągłego zainteresowania Majakowskim we wspomnianej literaturze krytycznej oraz m.in. licznych biografiach, jego obecność na scenach współczesnego teatru rosyjskiego jest mniej dostrzegalna. Jest to sytuacja o tyle zastanawiająca, zważając na to, jak znaczącą rolę odegrała sztuka teatralna dla Majakowskiego zarówno z punktu wiedzenia całościowości jego twórczości i wizji artystycznej (w tym nie tylko jako dramaturga), jak i jego działalności krytyczno-teoretycznej. Jednak, znaczenie dla ogólnego procesu recepcji tych kilku spektakli, które miały swoje premiery w teatrach XXI w. jest nieocenione. W celu zobrazowania recepcji Majakowskiego w teatrze rosyjskim opisane i zanalizowane zostanie kilka wybranych spektakli, które

miały swoją premierę zarówno na bardziej amatorskich, niezależnych scenach, jak i w profesjonalnych, państwowych teatrach.

Pierwszy spektakl, o którym należy wspomnieć to *Маяковскийидетзасахаром*, który miał swoją premierę 27 grudnia 2011 r. Był on częścią projektu-konkursu „НовыйМаяковский" skierowanego do młodych twórców, który zorganizował Mindaugas Karbauskis, dyrektor artystyczny Teatru im. Majakowskiego w Moskwie. Celem projektu było przywrócenie Majakowskiego we współczesny kontekst kulturowy[214]. Reżyserem spektaklu był absolwent szkoły Jewgienija Kamieńkowicza, Aleksiej Kuzmin-Tarasow a autorką dramatu – Sasza Denisowa. Twórcy spektaklu pragnęli zbadać i przedstawić, jak artysta – w tym i Majakowski – funkcjonował w atmosferze lat 1910-1920 i dzięki temu spojrzeć na artystyczny świat i osobę Włodzimierza Majakowskiego na nowo, z punktu widzenia dnia dzisiejszego[215].

Na samym początku spektaklu dwoje „prowadzących" – Wsiewołod Makarow i Igor Mazepa – wypowiada się w imieniu własnym. Makarow mówi o poecie w sztampach: „Сегоднямыпопробуемкак-топрикоснутьсяктворчествувеликогопоэта" („Dziś spróbujemy jakoś dotknąć twórczości wielkiego poety" - tłum. red.)[216]; Mazepa bardziej o sobie i od siebie, próbuje odnieść swoje przeżycia do doświadczeń poety: „Ониходилинамитинги— имыходим, Маяковскийходилвжелтойкофте— ияхожувжелтойшапке" („Oni

chodzili na mityngi - i my chodzimy, Majakowski chodził w żółtej kurtce - i ja chodzę w żółtej czapce” - tłum. red.) [217]. Kiedy obaj wejdą do magicznego białego pudełka z masą drzwi (dekoracja autorstwa Poliny Griszyny), Mazepa stanie się Wsiewołodem Meyerholdem, a Makarow – czekistą Jakowem Agranowem.

Sam dramat był tworzony w trakcie przebiegu prób na podstawie materiałów dokumentalnych. „Это дало ощущение ожидания, интереса, азарта к материалу. – mówiła Denisowa– Ощущение живого человека. Мы взвешивали, что важно в нашей истории – и в жизни Маяковского. Было важно: не знать заранее – как и в жизни. Пытались идти по правде – героев, обстоятельств и одновременно нас, сегодняшних. ПропускалиМаяковскогочерезсебя” („To dało uczucie oczekiwania, zainteresowania, podniecenia materiałem. – mówiła Denisowa – Poczucie żywego człowieka. Ważyliśmy, co jest ważne w naszej historii i w życiu Majakowskiego. Było ważne - nie znać wcześniej, tak jak w życiu. Staraliśmy się iść zgodnie z prawdą - bohaterów, okoliczności i jednocześnie nas, współczesnych. Przepuszczaliśmy Majakowskiego przez siebie” - tłum. red.)[218]. Zaznacza ona również, że ta inscenizacja to „нашаверсияМаяковскогоимысчитаемеенашейправдойоне м. Герои– несобраниепамятниковитомов, аживыелюди, вкепках, фуражкахишляпах” („Nasza wersja Majakowskiego i my ją uznajemy za prawdę o nim. Bohaterowie to nie zbiór pamiętników i tomów, a żywi

ludzie, w czepkach, furażerkach i kapeluszach” - tłum. red.) [219].

Spektakl to próba zrozumienia i przekazania odbiorcy różnego, własnego Majakowskiego. Najważniejsze, by w ostatecznym rezultacie był on na scenie żywy, a nie – jak rzeźba w panoptikum. „Мы просто сделали из него живого человека. Перестали думать памятником и сделали его живым. Щен, бунтарь. Он, как маленький щенок, рвет все, мечет и не имеет права вырастать” („Mypoprostuzrobiliśmyzniegożywegoczłowieka. Przestaliśmy myśleć o nim jak o pomniku i uczyniliśmy żywym. Szczeniakiem, buntownikiem. On, jak maleńki piesek, rwie wszystko, marzy i nie ma prawa wyrosnąć” - tłum. red.)[220]– tłumaczy reżyser Kuzmin-Tarasow.

Twórcy spektaklu nie próbują obalać mitu, usprawiedliwiać Majakowskiego czy go osądzać, dzięki czemu nie jawi się nam on w rezultacie jako ten Majakowski z plakatów, a – jak to widzi Denisowa – „такоймальчишка, которыйоказываетсявразныхситуациях: воднихонвродекакподлец(хотянеподлецже!), в другихверныйдруг, втретьихпылкийвозлюбленный, в отчаяниипытающийсяобъяснитьсясмолоденькойдевушкой. Такойже, какимы: мыжетожелюбим, дружиминеподлецы, нобываютобстоятельства...” („taki chłopiec, który ukazuje się w rożnych sytuacjach: w jednych niby podlec (ale przecież nie jest podły!), w innych wierny przyjaciel, w trzecich namiętnie zakochany, w rozpaczy próbujący wytłumaczyć się z młodą dziewczyną. Taki sam,

jak my: my przecież też kochamy, przyjaźnimy się i nie podlece, choć bywają okoliczności....”- tłum. red.)[221]. Spektakl *Маяковскийидетзасахаром*to próba uczłowieczenia i ożywienia pisarza-klasyka Majakowskiego poprzez wpisanie go w nasze ludzkie uniwersum.

Jednak wydarzenia pokazane w spektaklu są również głęboko osadzone w historycznych realiach totalitarnego reżimu i państwowej przemocy. Twórcy wiedzą, że bez tego kontekstu niemożliwym jest zrozumienie losu poety, pod koniec życia zaszczutego, stojącego w obliczu zdrady.

To również spektakl o śmierci z braku miłości. Zgodnie z wizją twórców Majakowski umiera, rozumiejąc, że wokół niego dzieje się coś niedobrego; była w nim ta szczerość twórcy, szczerość czystej sztuki, której brakuje w dzisiejszych czasach. Poeta zrozumiał, że nie jest nikomu więcej potrzebny, że wyczerpała się jego moc twórcza, że go nie chcą, nie kochają (kobieta, proletariat dla których tworzył) i nie przyjmują.

„Он идет за сахаром, как за жизнью. Это и любовь, и слава, и власть, которая подкармливает сахаром. Сахар – это и пища для мозга, для творчества. То, чего не хватает в голодные годы. И это то, что когда-либо заканчивается, как жизнь” („Onidziepocukier, jakpożycie. To i miłość, i sława, i władza, która podkarmia cukrem. Cukier - to i pokarm dla mózgu, dla twórczości. To, czego nie starcza w lata chude. I to, co kiedyś tam się skończy, jak życie”- tłum. red.) – wyjaśnia Sasza Denisowa.

Kolejnym omawianym spektaklem jest *Флейта-позвоночник. Небывалоепутешествие*, który miał swoją premierę 30 I 2014 w reżyserii Maksima Didenki w Teatrze im. Lensowieta[222]. Wystawienie Majakowskiego na scenach Petersburga wpisuje się w ogólną tendencję współczesnej sztuki i wydarzeń kulturalnych, mających miejsce w tym mieście, jaką jest powtórny zwrot ku twórczości futurystów. W 2013 r. w głównym budynku Ermitażu miała miejsce rekonstrukcja opery Michaiła Matiuszyna, Aleksieja Kruczonycha i Kazimierza Malewicza *Zwycięstwo nad słońcem*, natomiast w ramach wydarzenia „Noc Muzeów" został wystawiony spektakl na motywach antywojennego manifestu Wielemira Chlebnikowa *Трубамарсиан*autorstwa Gleba Jerszowa i kompozytora Władimira Ranniewa.

Reżyser Maksim Didenko wraz ze studentami stworzyli spektakl, w którym starali się ukazać Majakowskiego w różnych kontekstach: miłości, przyjaźni, wrogów, teatru, polityki. Punkt wyjściowy koncepcji spektaklu*Флейта-позвоночник*stanowi fragment z Prologu do poematu „Flet kręgosłupa":

Все чаще думаю
не поставить ли лучше
точку пули в своем конце.
Сегодня я
на всякий случай
даю прощальный концерт[223].

Natomiastzajegoepigrafmogłybyposłużyć słowa Mariny Cwietajewej: „Двенадцать лет подряд человек Маяковский убивал в себе Маяковского-поэта, на тринадцатый поэт встал и человека убил” („Dwanaścielatzrzęduczłowiek-Majakowskizabijał w sobie Majakowskiego-poetę, w trzynastympoetawstał i człowiekazabił” - tłum. red.)[224].

W spektaklu nie mamy do czynienia z konkretnym, jednym wizerunkiem poety, ponieważ twórcy, jak i w przypadku spektaklu *Маяковскиидетзасахаром*,twierdzą, że każdy ma swojego Majakowskiego. Bohater jest przedstawiony w kilku osobach-charakterach, które w Teatrze im. Lensowieta grają trzej aktorzy: Mark Owczinnikow, Siergiej Wołkow i Dmitrij Karaniewskij.

„Такойбольшойитакойненужный” („Taki wielki i tak niepotrzebny” - tłum. red.)[225] Majakowski starał się być bliżej ludzi, bliżej masy, i prawie się udało – stał się ulubieńcem narodu, gdy został zgnieciony przez tłum, a prawdziwa sztuka ugięła się pod ciężarem codzienności. Jednak jako twórca przeciwstawiał się i protestował przeciwko banalności i trywialności, chciał swoich prostych odbiorców doprowadzić do własnego poziomu i za to został ukarany.

W spektaklu podejmowany jest temat miłości i ofiarowania, ukazane są problemy ideologicznych przesądów i swobody twórczej. Bohaterowie upijają się pełnią życia i energią młodości. Lilia Brik upija się sobą, Majakowski – Lilią, naród zaczytuje się w poezji, ale pluje

w twarz poecie. Celem twórców było „показатьдухэпохи, породившейпоэта-романтика, поэта-гражданина, поэта-демиурга, сбросившегопрошлоеспароходасовременности, захлебывающегосяотвосторгапередбудущимипустившего себепулюввисокотразочарованиянастоящим”(„Ukazać ducha epoki, która zrodziła poetę- romantyka, poetę-obywatela, poetę-demiurga, który zrzucił przeszłość z parowozu współczesności, dławiącego się z rozkoszy przed przyszłością i który uciekł od siebie przez kulę przed frustracją rzeczywistym” - tłum. red.)[226]. To spektakl o tym, jak rzeczywistość często nie odpowiada naszym oczekiwaniom i w tym zawiera się ludzka tragikomedia. To performance w stylu czarno-biało-czerwonej rosyjskiej awangardy, który opowiada o upadku ideałów, uporze miłości, o zagubieniu i podążającym za nim rozczarowaniu.

Na koniec spektaklu przybity do deski poeta gotowy jest zmartwychwstać. „За что же его тогда в финале спектакля к доске приколотили, безжалостно распяли? – pytawswojejrecenzjiPolinaWinogradowa– Как за что? Заталант, конечно” („Za co go tak w finale spektaklu przybili do deski, bezlitośnie ukrzyżowali? Jak to za co? Za talent, oczywiście”- tłum. red.)[227]. Jednak ma on prawo do nieśmiertelności – poematu, który napisał, nie zatrze czas. Zauważa to Jelena Ronginskaja: „РаспявМаяковского, людиспоютемурадужныйканон, и поэтвоскреснет, оставивпослесебялишьсимвол, — распятогов стихахкрасногочеловека” („Ukrzyżowawszy Majakowskiego, ludzie śpiewają mu wesołą pieśń i poeta

zmartwychwstanie, zostawiwszy po sobie ledwie symbol - ukrzyżowanego wwierszach czerwonego człowieka”- tłum. red.)[228].

Inscenizacja jest zanurzona w literacką twórczość Majakowskiego, ale i odpowiada jego wizji syntezy sztuk. W spektaklu grają słowa, przedmioty, muzyka, scenografia, artyści i widzowie. Z tego punktu widzenia zadaniem sztuki jest dekonstrukcja tradycyjnego zrozumienia wystawień teatralnych, które nie poddają się prawom logiki i konsekwentności. To pełnowymiarowy ukłon w kierunku koncepcjom sztuki z I poł. XX w. – w taki sposób futuryści, podobnie jak twórcy spektaklu, postępowali z klasycznymi gatunkami literackimi. Awangardowa stylistyka, przenikająca wiersze Majakowskiego, rozprzestrzenia się zewnętrzny aspekt spektaklu: na scenie zauważalne są sylwetki kobiece w czerwono-czarnych tonach, arlekinada, jaskrawość kostiumów i makijażu, pompatyczność ruchów i ogólny, nietypowy charakter przestrzeni. W ten sposób spektakl jest hołdem dla Majakowskiego-człowieka, Majakowskiego-twórcy, i, co najważniejsze, Majakowskiego-futurysty poprzez formę spektaklu.

W 2013 r. po raz pierwszy został organizowany przez Centralną Bibliotekę Miejską im. W. W. Majakowskiego w Petersburgu festiwal uliczny poświęcony twórczości poety *Маяковский– fest*. W zamyśle autorów projektu świętowanie 120-lecia urodzin poety pozwoliło uważniej przyjrzeć się związkom Majakowskiego z miastem oraz stało się impulsem, by zastanowić się nad pytaniem o aktualność

twórczości Majakowskiego w XXI wieku. Festiwal został przyjęty na tyle pozytywnie, że przybrał cykliczny charakter i miał on swoją kontynuację w 2014, 2015 r. i odbędzie się również w roku 2016.

Stałym elementem programu festiwalu, oprócz występów muzyków, artystów plastyków, gier miejskich, warsztatów twórczych, wykładów poświęconych twórczości oraz czasów, w których żył Majakowski, są również spektakle m.in. *Такой большой и такой ненужный. Владимир Маяковский*(Aleksandr Kojgerow), *Разрешите представиться* (grupa Вторая линия).

Jednak to dwa inne spektakle, zaprezentowane w ramach festiwalu wyróżniają się z punktu widzenia ujęcia i wykorzystania twórczości Majakowskiego. Po pierwsze, jest to spektakl tria aktorskiego petersburskiego teatru Алыепарусapod tytułem *Царьламп. Футуристическаямистерия*, zaprezentowany w trakcie trzeciej edycji festiwalu w 2015 r. Autorzy spektaklu, na podstawie dramatu *Włodzimierz Majakowski*oraz wierszy z wczesnego okresu twórczości, tworzą sztukę, która wielostronnie rozpatruje buntowniczy charakter twórcy lirycznego, jego rolę i wpływ na społeczeństwo. Spektakl to historia poety, przepełnionego wizją o własnej predestynacji i niszczonego myślą o nikczemności otaczającego go świata. Pojawia się on w mieście, którego dziwnych mieszkańców jest gotowy bałamucić, wyśmiewać i demaskować ich zakłamanie. Jednak, doprowadzając do powszechnego chaosu, zaczyna on rozumieć, że w tragiczny sposób pomylił się i wybrał zły sposób na docieranie i otwieranie ludziom oczu,

a mieszkańcy nie wydają mu się już tak żałosnymi istotami[229].

Drugim, wyróżniającym się na *Маяковский-fest*wydarzeniem była inscenizacja teatru ЦЕХъ (ЦехСводобныхХудожников) pt. *футуризмЗрим* w reżyserii Jurija Wasiliewa, będący wariacją na temat twórczości futurystów rosyjskich w ogóle (podtytuł brzmi: „виртуозные пассажи импровизационного характера на темы русского футуризма”[230]). Chociaż w pierwotnym założeniu spektakl głównie inspirowany jest twórczością W. Chlebnikowa[231], w jego materiał tekstowy weszły utwory innych rosyjskich futurystów, w tym właśnie Majakowskiego, ale również m.in. A. Kruczenycha, Wasilija Kamieńskiego, Wadima Szerszeniewicza.

*футуризмЗрим*jest to do głębi zanurzona w kulturze futurystów rosyjskich inscenizacja. Spektakl wyraża różne poglądy na człowieka – z zewnątrz i z wewnątrz, pokazuje, co stało się ziarnem futuryzmu, oraz ukazuje wewnętrzne światy swoich bohaterów. Jego twórcy korzystali z tekstów nieteatralnych, w których nie ma ostro zarysowanej fabuły, postaci, elementami wtórnymi są ich przedmiotowość i wizualność. Wrażenie futurystyczności, oprócz samego materiału słownego, zwiększa scenografia oraz wykorzystanie niemuzykalnych instrumentów przy tworzeniu ścieżki dźwiękowej.

Zakończenie

Podsumowując w najnowszej recepcji twórczości W. Majakowskiegowyróżniają się trzy dominujące tendencje. Po pierwsze, jest to bezpośrednie odwołanie do twórczości poety jako wartości samej w sobie i wyrwanie jej z okowów dotychczasowych, radzieckich szablonów interpretacyjnych. Po drugie, powszechnym zjawiskiem, nie tylko w sztuce teatralnej, ale i w obszarach badań krytyczno-naukowych jest dążenie do indywidualizacji obrazu Majakowskiego w zależności od odbiorcy (każdy ma „swojego" Majakowskiego). Po trzecie, jest to powtórzenie błędów przeszłości – ta tendencja wyraża dążenie do demitologizacji roli poety jako twórcy rewolucyjnego, poprzez odrzucenie lub nową interpretację jego działalności na pograniczu artystyczno-politycznym (antysowieckość, antybolszewizm, antystalinizm), co prowadzi do powtórnej mitologizacji w nowym (często równie jednostronnym i nieobiektywnym) kluczu.

Zatem istniejącą i dominującą do tej pory funkcję poety-trybuna ludów, poety-polityka (o czym mówi m.in. B. Grob – „поэт-трибун, поэт-революционер– этовселегенда, которуюнамнавязали, точнотак, какиегобиографию" („poeta-trybun, poeta-rewolucjonista - to wszystko legenda, którą nam narzucili, dokładnie tak, jak i jego biografię"- tłum. red.)[232]) zastępuje cały rząd ról, które Majakowski

spełnia według współczesnego odbiorcy i możemy je sprowadzić do pewnych trzech obszarów tematycznych.

Po pierwsze, są to role związane z religijno-mitologicznym kierunkiem interpretacyjnym życia i twórczości Majakowskiego, wynikającym z odrodzenia religijnego, odrzucenia dogmatów realizmu socjalistycznego, ustroju komunistycznego. Tutaj mamy do czynienia z różnym stopniem nacechowania tych roli. Po pierwsze, jest to grupa ról związanych z pozytywną i twórczą funkcją, jaką sprawuje on w społeczeństwie – są to Majakowski-prorok, Majakowski-demiurg, Majakowski-Bóg czy nawet Majakowski-jurodiwy. Z drugiej strony są to role wyróżniające się bardziej negatywnym czy destrukcyjnym charakterem, jak Majakowski-satanista (wyznawca satanistycznego komunizmu).

Po drugie, występuje płaszczyzna odbioru, w której rola Majakowskiego-poety to rola twórcy tragicznego, mimo swojego wielkiego talentu niezrozumiałego i odrzuconego przez swojego czytelnika. Majakowski-poeta to, w zależności od kontekstu: 1) społecznego – poeta niezrozumiany, poeta odrzucony i zniszczony przez najbliższe otoczenie, poeta-obywatel, poeta-romantyk, 2) typu i zakresu twórczości – poeta-romantyk, poeta-demiurg, poeta-mistrz (pozytywne i negatywne znaczenie), Majakowski-futurysta, Majakowski-twórca kompletny, ale również Majakowski-skomoroch czy poeta-błazen.

Po trzecie, jest to wspomniana wcześniej tendencja do indywidualizowania obrazu Majakowskiego, która wychodzi

od dokładnej analizy jego rzeczywistej biografii i próby wyrwania go z dotychczasowego przedstawienia pełnego sztamp, schematów i szablonów interpretacyjnych. I w tej kategorii własnego-Majakowskiego najbardziej zauważalna jest próba udelikacenia, wygładzenia roli Majakowskiego – odrzucanie image'u, który stworzył sobie sam poeta „wielkiego, silnego i krzyczącego" i ukazanie w tym „głośnym trybunie ludów" jego najbardziej wrażliwej strony Majakowskiego-człowieka: Majakowskiego-kochanka, Majakowskiego-wrażliwica, Majakowskiego-buntownika. Ostateczną i najbardziej kompleksową rolą w jest obraz Majakowskiego głosiciela prawd uniwersalnych, a czasem wręcz Majakowskiego jako wyraziciela pragnień ludzkich.

Bibliografia

1) Бестолков Д. А., *„Маяковский воспел Антихриста". Поэт глазами Юлия Халфина*, „Вестник ТГУ", 7, 2011.

2) Бестолков Д. А., *Поэт и революция: взгляд Бенедикта Сарнова на творчество В. В. Маяковского*, „Вестник ТГУ" 11, 2010.

3) Чечикова Ю., *Маяковский пойдет за сахаром в театр, названный его именем*, 21 XII2011,

http://www.mayakovsky.ru/press/mayakovskiy-poydet-za-sakharom-v-teatr-nazvannyy-ego-imenem/.

4) Чернышева О. В., *Творчество раннего Маяковского в контекстерусского авангарда*, Магнитогорск 2003.

5) Гроб Б., *Шут у трона революции. Внутренний сюжет творчества и жизни поэта, драматурга, актёра Серебрянного века Владимира Маяковского*, Москва 2005.

6) Халфин Ю., *Гордые человеки. Прощание с кумирами отшумевшей эпохи*, „Литература", dodatekdogazety„Первое сентября", 6, 2003.

7) Кацис Л., *Владимир Маяковский: Поэт в интеллектуальном контексте эпохи*, Москва 2000.

8) Крижевский А.,*„У нас получился неплакатный Маяковский". Интервью с Сашей Денисовой, автором спектакля „Маяковский идет за сахаром"*, 28 XII2011,

https://www.gazeta.ru/culture/2011/12/28/a_3950049.shtml.

9) Ковальская Е., *Молодежь в винтажной раме*, 25 I2012, http://www.mayakovsky.ru/press/molodezh-v-vintazhnoy-rame/.

10) Комаров С., *А. Чехов – В. Маяковский: комедиограф в диалоге с русской культурой конца 19 – первой трети 20 века*, Тюмень 2002.

11) Козловский А. А., *Я бы всех в любви моей выкупал*, w: В. В. Маяковский, *Избранная лирика*, Москва 1998.

12) Маяковский В. В., *Полное собрание стихотворений, поэм и пьес в одном томе*, Москва 2011.

13) Покотыло М. В., *В. В. Маяковский в оценке отечественной критики и литературоведения*, Ростов на дону

2008.

14) *Премьера спектакля „Маяковский идёт за сахаром”*, 27 XII2011, http://www.mayakovsky.ru/press/kultura-mayakovsky-idet-za-sakharom/.

15) Ронгинская Е., *Выдранные страницы души Маяковского*, 3 III2015,

http://www.vashdosug.ru/spb/theatre/article/75160/.

16) Сарнов Б., *Маяковский: самоубийство*, Москва 2006.

17) Семенова С. Г., *Русская поэзия и проза 1920-1930-х гг. Поэтика – Видение мира – Философия*, Москва 2001.

18) Ушаков А., *Маяковский – вчера и сегодня (Вместо предисловия)*, w: *Творчество В.В. Маяковского в начале XXI века: новые задачи и пути исследования*, Москва 2008.

19) Виноградова П., *Народный любимец наказан*, „Невский Театралъ”, 5, 2014,

http://ptj.spb.ru/pressa/narodnyj-lyubimec-nakazan/.

20) Заславская Е., *Другой Маяковский*, „Вечерный Луганск”, 31 X 2007, http://nl.irtafax.com.ua/2007-10-31-28.html.

21) Зайцев В. А., *Об изучении твореств В. В. Маяковского на современном этапие*, „Филологические науки” 3, 2004.

22) Зайцев В. А., *Успехи и гримасы маяковедения в конце XX века. Заметки критика*, w: *Творчество В.В. Маяковского в начале XXI века: новые задачи и пути исследования*, Москва 2008.

Streszczenie

W. Majakowski miał klarowną wizje swojej roli w społeczeństwie. „Я — поэт. Этим и интересен. Обэтомипишу”(„Ja - jestem poetą. Przez to ciekawy. O tym piszę” - tłum. red.)[233] – pisał w 1922 roku w swojej (niby-) autobiografii *Ясам*. Mimo to, poprzez ciągłe dążenia do dookreślenia pozycji poety, w ciągu ostatnich stu lat przypisano Majakowskiemu różne role. Majakowski, czyli poeta-buntownik, poeta-nowator, poeta-bluźnierca, poeta-piewca rewolucji, poeta-prorok, poeta-romantyk, poeta-kochanek, poeta-trybun ludów, poeta-polityk. W niniejszym artykule poprzez analizę dwóch najbardziej wyróżniających się i bogatych źródeł – literatury naukowo-krytycznej i wystawień teatralnych, przestawione zostanie, jakie role spełnia Majakowski we współczesnej Rosji, jaka jest ich charakterystyka w procesie recepcyjnym oraz która z tych ról jest dominująca. Dzięki temu można będzie określić jaką rolę kulturotwórczą spełnia Majakowski i jego twórczość w świadomości współczesnych Rosjan.

Summary

V. Mayakovsky had a clear vision of his role in the society. In his 1922 (quasi-) autobiography *Я сам* he wrote: „Я – поэт. Этим и интересен. Об этом и пишу”(“I – am apoet. By that interesting. About that I am writing” - edit. trans.). Nonetheless, due to the constant strive to specify poet’s position, Mayakovsky has been assigned many different roles throughout the last hundred years. Mayakovsky was seen as poet the rebel, poet the inventor, poet the blasphemer, poet the bard of the revolution, poet the prophet, poet the romantic, poet the lover, poet the tribune of the people, poet the politician. This article is dedicated to the analysis of the two most prominent and richest cultural sources – critical literature and theater. Through the analysis the author tries to determine what roles does Mayakovsky play in modern Russia, what are their characteristics in the reception process and which of these roles are dominant. As a result, the author tries to define what cultural role does Mayakovsky and his work play in the consciousness of modern Russians.

Zakończenie

Obszar byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich już od dwudziestu pięciu lat stanowi dla wielu

badaczy z Polski, jak i z całego świata, niezwykle wartościowy obiekt badań. To niezmienne zainteresowanie wiąże się z jego złożonością i ciągłymi zmianami, które zachodzą zarówno w wymiarze globalnym, jak również regionalnym, oddziałując na kulturę, gospodarkę i bezpieczeństwo. Zaprezentowane w niniejszej publikacji artykuły są wyrazem tych, jakże interesujących, procesów, które skłoniły kolejne pokolenie badaczy do wnikliwych analiz. Pozwoliły one na wyrażenie autorskich, często nowatorskich, twierdzeń, które winny, choćby w niewielkim stopniu, zapełnić ogromną lukę, jaka cały czas jest obecna w literaturze przedmiotu.

Każdy z zaprezentowanych artykułów pozwala na dogłębne poznanie poszczególnych obszarów ich badań. Ukazuje ciągle istniejące problemy dotykające wielu dziedzin życia, które mimo upływających lat pozostają niezmienne. Nie dotyczy to tylko i wyłącznie kwestii polityki i bezpieczeństwa, która została poruszona choćby w artykułach Piotra Śledzia i Filipa Urbańskiego. Stawianie jakichkolwiek ograniczeń byłoby tu błędem, gdyż współcześnie to nie tylko wielkie armie, broń atomowa czy wybitne jednostki na czele państw, ale również kultura i religia stanowią często podstawy dla nowych i już istniejących wyzwań. Zachowanie pamięci miejsc kultu religijnego czy funkcjonowanie przedstawicieli danego wyznania na określonym obszarze, w połączeniu z charakterystyczną dlań kulturą, bywają nieraz równie istotne, co kwestie stricte polityczne. Uzupełniając

geopolitykę o zagadnienia kulturowe, można bardziej klarownie przedstawić szerszemu audytorium w naukowy sposób realia obszaru poradzieckiego. Dobrze prezentuje to artykuł Anny Lewczuk pt. „Determinanty zadowolenia z życia w krajach postsocjalistycznych. Analiza z punktu widzenia ekonomii szczęścia", który obrazuje istniejące tego typu paradoksy.

Artykuł Piotra Śledzia pt. „Federacja Rosyjska w procesie rozbrojenia nuklearnego" zarysowuje sytuację arsenału jądrowego Federacji Rosyjskiej. Autor wyprowadza w nim wniosek, iż kwestie rozbrojenia stwarzają możliwość oddziaływania Federacji Rosyjskiej na politykę globalną. Wielokrotnie stanowiło to w przeszłości kartę przetargową w rozlicznych negocjacjach międzynarodowych, a sam potencjał atomowy - skuteczne narzędzie odstraszania. W ten sposób Moskwa próbowała i wciąż próbuje w pewnym stopniu przeciwdziałać politycznej, ekonomicznej i militarnej hegemonii USA. Artykuł ten łączy się niejako z tekstem Filipa Urbańskiego pt. „Rosja nie przegrała zimnej wojny - Jewgienij Primakow i polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej". Zaprezentowany w niej obraz postaci Jewgienija Primakowa, który starał się odbudować pozycję międzynarodową Rosji po upadku całego Bloku Wschodniego, pozwala zrozumieć problemy młodych państw na arenie międzynarodowej, w tym potrzebę budowy nowej tożsamości narodowej i pozycji w stosunkach między państwami. Jest to widoczne po dziś dzień w polityce zewnętrznej Federacji Rosyjskiej. Z kolei artykuł Anny

Lewczuk pozwala na przyjrzenie się problemowi od strony samych społeczeństw oraz indywidualnego i zbiorowego poczucia satysfakcji z życia. Uwzględnia specyfikę poszczególnych nacji i pewną ich „filozofię życia", która jest odmienna od tej panującej w państwach tzw. Zachodu. Nie bez znaczenia pozostaje też, wspomniana wcześniej, kultura. W artykule Oliwii Kasprzyk pt. „Percepcja roli poety w Rosji współczesnej.Przypadek Władimira Majakowskiego" wątek tożsamości silnie łączy się z literaturą, która jest poddawana próbom reinterpretacji, w tym przypadku w ramach twórczości jednego autora. Poszukiwanie nowych kontekstów w utrwalonych już w narodowej kulturze dziełach - tak najlepiej można by określić sens tegoż artykułu. Poszukiwań przejawów nowego wówczas nurtu w sztuce - postmodernizmu - w czasach ZSRR i młodego państwa ukraińskiego, dokonuje Daryna Popil w swoim artykule pt. "Postmodernizm na Ukrainie: narodowa specyfika, geneza oraz osadzenie w kulturze kraju". Z kolei Robert Sknadaj opisuje sytuację obiektów kultu na terenie Ukrainy, co odnosi się w sposób bezpośredni do wielokulturowych tradycji zarówno dawnego Cesarstwa Rosyjskiego, jak i ZSRR.

Powstaje zatem pytanie, czy oraz na ile obszar poradziecki można obecnie identyfikować w wymiarze kultury, bezpieczeństwa i polityki z tym, co pozostawił po sobie ZSRR; czy też raczej mamy obecnie do czynienia z zapisywaniem zupełnie nowej karty w dziejach tego regionu. Odpowiedź na to pytanie może nigdy nie zostać

sformułowana, ale oczywistym jest, że okres radziecki odcisnął na obszarze dzisiejszej Wspólnoty Niepodległych Państw trwałe piętno. Pozostawił także lukę w wymiarze stosunków międzynarodowych, w których tylko Federacja Rosyjska jest dziś liczącym się globalnie graczem. To właśnie ciągła zmienność oraz szerokie spektrum kontekstów czynią ten region tak interesującym z punktu widzenia badacza. Niniejsza publikacja może stanowić swoisty wstęp oraz inspirację do dalszych badań w obszarze procesów zachodzących w XXI wieku za wschodnimi granicami naszego kraju.

Bartosz Szczepański

---

[1] Za: M. Dembinski, *Dismantlement of Strategic Nuclear Delivery Vehicles and their Associated Infrastructure: Prospects and Problems*, [w:] N.T. Schulte (red.), *Dismantlement and Destruction of Chemical, Nuclear and Conventional Weapons*, Bonn 1996, str. 167.

[2] A.F. Woolf, *91144: Nuclear Weapons in the Former Soviet Union: Location, Command and Control*, Congressional Reseach Center, https://fas.org/spp/starwars/crs/91-144.htm, dostęp: maj 2016 r. Ukraina nie dysponowała ponadto *know-how* niezbędnym do eksploatacji tego rodzaju broni.

[3] Ukraina oczekiwała podpisania pełnoprawnego traktatu, ponieważ memorandum było bardziej deklaracją

niż twardym zobowiązaniem prawnomiędzynarodowym. Sytuacja z roku 2014 – rosyjska de facto agresja na Krym i Donbas – pokazała, że obawy Kijowa nie były bezpodstawne i faktycznie doszło od pogwałcenia przez Rosję podjętych wobec Ukrainy zobowiązań.

[4] M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego*, Warszawa 2007, str. 273-274.

[5] P. Żurawski vel Grajewski, *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wymiar militarny*, Warszawa 2012, str. 340-341.

[6] I. Topolski, *Siła militarna w polityce Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004, str. 153-154.

[7] Tekst traktatu START II za: http://www.state.gov/www/global/arms/starthtm/start2/strt2txt.html#2.0, dostęp maj 2016 r.

[8] J. Goldblat, *Arms Control. A New Guide to Negotiations and Agreements*, Londyn 2002, str. 93.

[9] Które jednakowoż mogły zostać przerobione na nośniki jednogłowicowe.

[10] P. Żurawski vel Grajewski, dz.cyt., str. 340-341.

[11] M. Kaczmarski, *Problematyka zbrojeń i rozbrojenia* [w:] R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Warszawa 2008, str. 524.

[12] Za: M. Kaczmarski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Stanów Zjednoczonych Ameryki*, [w:] S. Bieleń, M. Raś, *Polityka zagraniczna Rosji*, Warszawa 2008, str. 51.

[13] Z kolei 26 września 1997 r. Rosja i USA podpisały protokół wydłużający termin wdrożenia postanowień START II z 1 stycznia 2003 r. do 31 grudnia 2007 r.

[14] M. Kaczmarski, *Problematyka zbrojeń i rozbrojenia* [w:] dz. cyt., str. 525.

[15] P. Żurawski vel Grajewski, dz. cyt., str. 341.

[16] Za: V.I. Yesin, *Implementation and Verification of Nuclear Arms Control Treaties*, [w:] A. Nikitin, M.B. Mærli (red.), *Tuning Priorities in Nuclear Arms Control and Non-Proliferation*, Amsterdam 2008, str. 133.

[17] M. Tabor, *Układ moskiewski – nowe podejście do redukcji strategicznych zbrojeń ofensywnych*, [w:] E. Haliżak (red.), *Stosunki międzynarodowe w XXI wieku*, Warszawa 2006, str. 378-379.

[18] E. Wyciszkiewicz, *Strategia nuklearna Federacji Rosyjskiej* [w:] „Biuletyn PISM" 5/2004, http://www.pism.pl/index/?id=a5cdd4aa0048b187f7182f1b9ce7a6a7, dostęp: maj 2016 r.

[19] S. N. Kile, *Non proliferation arms control and disarmament*, [w:] A. Bailes (red.), *SIPRI Yearbook 2003*, Sztokholm 2003, http://www.sipri.org/yearbook/2003/files/SIPRIYB0315.pdf, dostęp: maj 2016 r.

[20] M. Kaczmarski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Stanów Zjednoczonych Ameryki* [w:] dz. cyt., str. 57-59.

[21] Tekst traktatu New START za: http://www.state.gov/documents/organization/140035.pdf , dostęp: maj 2016 r.

[22] M. Kaczmarski, *Stosunki rosyjsko-amerykańskie po ratyfikacji traktatu START*, [w:] „Tydzień na Wschodzie" 42, 2010, str. 2-4.

[23] U.S. Department of State,*Annual Report On Implementation Of The New Start Treaty*,

https://www.state.gov/t/avc/rls/rpt/2016/255558.htm, dostęp: maj 2016 r.

[24] A.F.Woolf, *The New START Treaty: Central Limits and Key Provisions*, Waszyngton 2016, str. 26.

[25] Stan na 19 maja 2016 r. Za: CTBTO, *Status of signature and ratification*, https://www.ctbto.org/the-treaty/status-of-signature-and-ratification/, dostęp: maj 2016 r.

[26] CTBTO, *Russia reaffirms strong support for the CTBT*, https://www.ctbto.org/press-centre/highlights/2014/russia-reaffirms-strong-support-for-the-ctbt/, dostęp: maj 2016 r.

[27] R. Weitz, *Russia and the CTBT: and the Future of Russian Nuclear Weapon*, „Second Line of Defence" 11 październik 2012 r., http://www.sldinfo.com/russia-and-the-ctbt-and-the-future-of-russian-nuclear-weapons/, dostęp: maj 2016 r.

[28] P. Żurawski vel Grajewski, dz. cyt., str. 328-330.

[29] Tekst traktatu za: http://disarmament.un.org/treaties/t/canwfz/text, dostęp: maj 2016 r.

[30] R. Weitz, *The Central Asian Nuclear Free Zone Agreement: A Russian end run?*, „Second Line of Defence" 20.10.2012, http://www.sldinfo.com/the-central-asian-nuclear-free-zone-agreement-a-russian-end-run/, dostęp: maj 2016 r.

[31] Treść traktatu za: W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe po II wojnie światowej*, Warszawa 1985, str. 315-323.

[32] W. Wan, *Why the 2015 NPT Review Conference Fell Apart*, United Nations University. Za: http://cpr.unu.edu/why-the-2015-npt-review-conference-fell-apart.html, dostęp: maj 2016 r.

[33] A. Baklitskiy, *Outcome of the 2015 NPT Review Conference: What awaits the nonproliferation regime*, [w:] „Security Index (Global Edition)" 21/2015, str. 16-24.

[34] Dane za: H.M. Kristensen, R.S. Norris, *Status of World Nuclear Forces*, „Federation of Atomic Scientists", https://fas.org/issues/nuclear-weapons/status-world-nuclear-forces/, dostęp: maj 2016 r.; H.M. Kristensen, R.S. Norris, *Russian Nuclear Forces 2016*, [w:] „Bulletin of Atomic Scientists" 72, 2016, str. 126.

[35] Za: A.F. Woolf, *Russian Compliance with the Intermediate Range Nuclear Forces (INF) Treaty: Background and Issues for Congress*, Waszyngton 2016, str.

1-2; 13. Podobnie rzecz się ma z pociskami balistycznymi typu RS-26.

[36] Tamże, str. 22.

[37] J. Durkalec, *Perspektywy amerykańsko-rosyjskich negocjacji w sprawie taktycznej broni jądrowej*, [w:] „Biuletyn PISM" 13/2011, http://www.pism.pl/files/?id_plik=5836 , dostęp: maj 2016 r.

[38] Za: SIPRI, *Military Expenditure*, http://www.sipri.org/research/armaments/milex/recent-trends, dostęp: maj 2016 r.

[39] Л. Млечин, *Примаков*, Москва2015, s. 15-16.

[40] Е. М. Примаков, *Встречи на перекрестках*, Москва 2015, s. 12.

[41] Л. Млечин, dz. cyt., s. 18.

[42] Tamże, s. 20.

[43] Oficjalna stron internetowa ИМЭМО, http://www.imemo.ru/index.php?page_id=509; dostęp: maj 2016 r.

[44] И. П. Беляев, Е. М. Примаков, *Египет: время президента Насера*, Москва 1974.

[45] Е. М. Примаков, Ближневосточный конфликт, в: *Международные конфликты*, ред. В. В. Журкин, Е. М. Примаков, Москва 1972, с. 121-138.

[46] I. Bielajew, T. Kolesniczenko, E. Primakow, *Operacja„Gołąb"*, Warszawa1968.

[47] Е. М. Примаков, *Встречи…*, s. 22

[48] A. Grajewski, *Tarcza i miecz. Rosyjskie służby specjalne 1991-1998*, Warszawa 1998, s. 192.

[49] Tamże, s. 21.

[50] П. Черкасов, *ИМЭМО. Портрет на фоне эпохи*, Москва 2004, s. 420-425.

[51] Е. М. Примаков, dz. cyt., s. 27-28.

[52] Л. Млечин, dz. cyt., s. 45-46.

[53] Tamże, s. 79.

[54] Е. М. Примаков, dz. cyt., s. 55-56.

[55] Tamże, s. 63-64.

[56] Tamże, s. 70.

[57] R. G. Pichoja, *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945-1991*, Warszawa 2011, s. 598 i 601.

[58] Л. Млечин, dz. cyt., s. 133-152.

[59] R. G. Pichoja, dz. cyt., s. 669.

[60] A. Grajewski, dz. cyt., s. 191.

[61] Е. М. Примаков, dz. cyt.,s. 110.

[62] A. Grajewski, dz. cyt., s. 193.

[63] *Очерки истории российской внешней разведки*, т. 1, ред. Е. М. Примаков, Москва 1996, с. 6.

[64] Tamże.

[65] Л. Млечин, dz. cyt., s. 271.

[66] A. Grajewski, dz. cyt., s. 215.

[67] Е. М. Примаков, dz. cyt., s. 152.

[68] Tamże, s. 136-137.

[69] Tamże, s. 164-165.

[70] Л. Млечин, dz. cyt., s. 284-285.

[71] A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2008, s. 188. Przy okazji opisywania wcześniejszej zawodowej drogi Primakowa autorka popełniła błąd stwierdzając, iż: „Został też w 1991 roku ostatnim szefem KGB, przekształconego w grudniu 1991 roku w Federalną Służbę Bezpieczeństwa".

[72] Л. Ё. Квон, *Внешняя политика России в 1990-е годы (проблемы и тенденции)*, Москва 1999, с. 64.

[73] A. Bryc, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004, s. 31.

[74] A. Bryc, *Rosja w…*, s. 168.

[75] Л. Ё. Квон, dz. cyt., c.96.

[76] M. Kaczmarski, *Rosja na rozdrożu*, Warszawa 2006, s. 40.

[77] M. Albright, B. Woodward, *Pani Sekretarz Stanu*, Warszawa 2004, s. 256-257.

[78] *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France*, http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25468.htm, dostęp: maj 2016 r.

[79] A. Bryc, dz. cyt., s. 195.

[80] A. Skrzypek, *Druga smuta. Zarys dziejów Rosji 1985-2004*, Warszawa 2004, s. 133.

[81] P. Baker, S. Glasser, *Cień Kremla*, Warszawa 2005, s. 61.

[82] Л. Млечин, dz. cyt., s. 349.

[83] M. Mihajić, Bałkański kompleks niestabilności i bezpieczeństwa, w: R. Zięba(red.), *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Warszawa 2008, s. 310.

[84] Е. М. Примаков, dz. cyt., s. 502-503.

[85] S. Bieleń, Polityka zagraniczna Rosji w: *Federacja Rosyjska 1991–2001*, red. J. Adamowski, A. Skrzypek, Warszawa 2002, s. 260.

[86] M. Jedliński, *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej w latach 90-tych. Kontekst historyczno-ideowy*, „Środkowoeuropejskie Studia Politologiczne", 2009, 3, s. 139.

[87] Л. Млечин, dz. cyt., s. 339.

[88] R. Cowen Karp, *Central and Eastern Europe: The Challenge of Transition*, Oxford University Press, Nowy Jork 1993, s. 246.

[89] *Treaty of Peace with Romania: February 10, 1947*, art. 1-2, The Avalon Project, Yale Law School, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/usmu011.asp, dostęp: maj 2016 r.

[90] A. Kruglashov, *Troublesome neighborhood: Romania and Ukraine relationship,* New Ukraine 11/2011, http://www.nowaukraina.org/nu_11_2011/09_Kruhlaszov.pdf, dostęp: maj 2016 r.

[91] Treaty Series: Cumulative Index, No.42, United Nations Publications, Nowy Jork 2007.

[92] *Declaratie din 24 iunie 1991 privind Pactul Ribbentrop-Molotov si consecintele acestuia pentru tara noastra*, Monitorul Oficial 136 din 27 Iunie 1991, http://www.monitoruljuridic.ro/act/declaratie-din-24-iunie-1991-privind-pactul-ribbentrop-molotov-si-consecintele-acestuia-pentru-tara-noastra-emitent-parlamentul-publicat-n-35384.html, dostęp: maj 2016 r.

[93] *Щодо заяви румунського парламенту „Про пакт Ріббентропа - Молотова і його наслідки для Румунії" […],* Верховна Рада УРСР, http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1304-12, dostęp: maj2016 r.

[94] *Relaţii bilaterale - scurt istoric*, Ambasada României în Ucraina, http://kiev.mae.ro/node/221, dostęp: maj 2016 r.

[95] *Declaratie din 28 noiembrie 1991 a Parlamentului Romaniei privind Referendumul din Ucraina*, din 1 decembrie 1991, Monitorul Oficial nr. 243 din 29 noiembrie 1991, http://www.monitoruljuridic.ro/act/declaratie-din-28-noiembrie-1991-a-parlamentului-romaniei-privind-referendumul-din-ucraina-din-1-decembrie-1991-emitent-parlamentul-publicat-n-35747.html, dostęp: maj 2016 r.

[96] С. Гакман, *Сучасніаспектиукраїнсько-румунськихвідносин*, ЦентрблизькосхіднихдослідженьAMES, Czerniowce 2011, http://uames.org.ua/php/art.php?id=66, dostęp: maj 2016 r.

[97] Tamże.

[98] *ДоговірпровідносинидобросусідстваіспівробітництваміжУкраїноюта Румунією*, ВерховнаРадаУкраїни, http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/642_003, dostęp: maj 2016 r.

[99] G. Kopachynska, *Political-Geographical Features of the Ukrainian-Romanian Marine Border Definition and Establishment within the Black Sea*, Revista Română de Geografie Politică, no. 1, May 2013, University of Oradea, s. 37, http://rrgp.uoradea.ro/art/2013-1/04-RRGP-248-Kopachynska.pdf, dostęp: maj 2016 r.

[100] С. Гакман, dz. cyt.

[101] Tamże.

[102] Tamże.

[103] *ДоговірміжУкраїноюта Румунієюпрорежимукраїнсько-румунськогодержавногокордону, співробітництвотавзаємнудопомогузприкордоннихпитань*, ВерховнаРадаУкраїни, http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/642_022, dostęp: maj 2016 r.

[104] *UN Defines Romania-Ukraine Border*, BBC News, 3.02.2009, http://news.bbc.co.uk, dostęp: maj 2016 r.

[105] G. Kopachynska, dz. cyt.

[106] *United Nations Convention on the Law of the Sea*, Part VIII Regime of Islands, Article 121, http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm, dostęp: maj 2016 r.

[107] *Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine), Judgment*, International Court Of Justice, http://www.icj-cij.org/docket/files/132/14987.pdf, dostęp: maj 2016 r.

[108] *Всеукраїнський перепис населення 2001*, Державна служба статистики України, http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp, dostęp: maj2016 r.

[109] *Розподіл населення за національністю та другою мовою народів СРСР* , Державна служба статистики України, http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp, dostęp: maj2016 r.

[110] *Volumul II: Populaţia Stabilă (rezidentă) – Structura Etnică şi Confesională*, Institutul Naţional de Statistică, http://www.recensamantromania.ro, dostęp: maj 2016 r.

*Podawana w pracy ilość placówek edukacyjnych i miejsc kultu odpowiada sytuacji z 2011 roku.

[111] С. Гакман, dz.cyt.

[112] *УкраїнськадіаспоравРумунії*, БуковинаТолерантна, http://buktolerance.com.ua/?page_id=8, dostęp: maj 2016 r.

[113] С. Гакман, dz. cyt.

[114] A. Sobják, *Szansa na nowe otwarcie w relacjach rumuńsko-ukraińskich*, Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych nr 104 (1216),

http://www.pism.pl/files/?id_plik=18140, dostęp: maj 2016 r.

[115] Буковина online, *Румунські паспорти та "румунське" питання – цифри, факти, аналітика: всебічний огляд*, http://bukovynaonline.com/rumunski-pasporti-ta-rumunske-pitannya-cifri-fakti-analitika-vsebichnij-oglyad/, dostęp: maj 2016 r.

[116] Massachusetts Institute of Technology: The Observatory of Economic Complexity, UN Comtrade Database, http://atlas.media.mit.edu/en/, dostęp: maj 2016 r.

[117] Obliczenia własne na podstawie: Massachusetts…

[118] Tamże

*Na intensywność ukraińsko-słowackich relacji handlowych nie miała wpływu umowa na dostawy gazu ze Słowacji, która została podpisana w 2015 roku, czyli rok po analizowanym okresie.

[119] European Commission Official Website, *Countries and regions: Ukraine*, http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/ukraine, dostęp: maj 2016 r.

*DCFTA jest częścią Umowy Stowarzyszeniowej między Ukrainą i Unią Europejską (AA).

[120] Palatul parlamentului, *Votul electronic, Miercuri, 2 iulie 2014*, http://www.cdep.ro/pls/steno/evot.Data?dat=20140702&cam=2&idl=1, dostęp: maj 2016 r.

[121] T. Dąborowski, T. Iwański, *Przełamywanie nieufności w stosunkach Rumunii i Ukrainy*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-27/przelamywanie-nieufnosci-w-stosunkach-rumunii-i-ukrainy, dostęp: maj 2016 r.

[122] Tamże.

[123] Z. Matkowski, *Postsocialist countries: macroeconomic performance, growth prospects, and Social Welfare*, "Eastern European Economics", 42, 2004, 3, s. 45.

[124] S. M. Guriev, E. Zhuravskaya, *(Un)Happiness in Transition*, "Journal of Economic Perspectives", 23, 2009, 2, s. 143-168.

[125] R. A. Easterlin, *The economics of happiness*, "Daedalus", 133, 2004, 2, s. 26.

[126] J. E. Stiglitz., A. Sen, J.P. Fitoussi, *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*, 2009, s. 16.

[127] Tamże, s. 16.

[128] B. Headey, *Life goals matter to happiness: A revision of set-point theory*, "Social Indicators Research", *86, 2008,* 2, s. 214.

[129] R. E. Lucas, A.E. Clark, Y. Georgellis, E. Diener, *Reexamining adaptation and the set point model of happiness: reactions to changes in marital status*, "*Journal of personality and social psychology*", *84, 2003,* 3, s. 527.

[130] R. A. Easterlin, dz. cyt., s. 27.

[131] F.J. Brereton, P. Clinch, S. Ferreira, *Happiness, geography and the environment*, "Ecological Economics", 65, 2008, 2, s. 6.

[132] Tamże, s. 6.

[133] R. A. Easterlin, *Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence*, "Nations and households in economic growth", 1974, 89, s. 89-125.

[134] B. Stevenson, J. Wolfers, *Economic growth and subjective well-being: Reassessing the Easterlin paradox*. "Brookings Papers on Economic activity", wiosna 2008.

[135] H. Johns, P. Ormerod*, Happiness, economics and public policy*, "Institute of Economic Affairs, Research Monograph", 2007, 62, s. 31.

[136] N. Crafts, *The human development index, 1870–1999: Some revised estimates*, "European Review of Economic History", 6, 2002, 3, s. 395-405.

[137] H. Johns, P. Ormerod, dz. cyt.,s. 39.

[138] A. Alesina, R. Di Tella, R. MacCulloch, *Inequality and happiness: are Europeans and Americans different?,*"Journal of Public Economics"*,* 88, 2004, 9, s. 2009-2042.

[139] C. Graham, A. Felton,*Inequality and happiness: insights from Latin America*, "The Journal of Economic Inequality*",* 4, 2006,1 s. 107-122.

[140] B. S. Frey, A. Stutzer, *The economics of happiness*, World Economics, 3, 2002, 1, s. 1-17.

[141] W. Easterly, *Life during growth*, Journal of economic growth, 4, 1999, 3, s. 239-276.

[142] B. S. Frey, A. Stutzer, dz. cyt.,s. 14.

[143] Tamże, s. 14.

[144] J. Helliwell, R. Layard, J. Sachs, *World Happiness Report 2016*, New York: Sustainable Development Solutions Network, 2016.

[145] Źródło: http://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index, dostęp: maj 2016 r.

[146] S. M. Guriev, E. Zhuravskaya, dz. cyt., s. 143-168.

[147] Źródło: http://worldjusticeproject.org/what-rule-law, dostęp: maj 2016 r.

[148] В. Руднев, *Словарь культуры XX века*, http://lib.ru/CULTURE/RUDNEW/slowar.txt, dostęp: kwiecień 2012 r.

[149] Tamże.

[150] Я. Поліщук, *Випробування постмодернізмом*, „Критика”, 2002, 3 (53), s. 28.

[151] Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*, Київ 2005, с. 41.

[152] Tamże.

[153] Р. Харчук, *Сучасна українська проза: Постмодерний період*: навч. посіб., Київ. 2011, с. 6.

[154] Я. Поліщук, *Постмодерна пропозиція і сучасна література*, Теорія літератури та порівняльне літературознавство: вісник ЛНУ; серія філологічна, 2004, 33, с. 6.

[155] Ibidem, c. 6-10.

[156] І. Старовойт, *Український постмодернізм у критичному та літературному дискурсах кінця ХХстоліття:* автореф, Львів, 2001, с. 8.

[157] Т. Денисова, *Феномен постмодернізму: контури й орієнтири*, Слово і час, 1995, 2, с. 69.

[158] Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека,* с. 41.

[159] *Енциклопедія української літератури*, упоряд. В. Єшкілєв, http://www.proza.com.ua/enc/, dostęp: 2012 r.

[160] Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека,* с.40-60.

[161] К. Ткач, С. Міронова, *Постмодернізм як літературне явище. Розвиток і критика*, http://www.confcontact.com/20111118/postmodernizm-yak-literaturne-yavische.htm, dostęp: czerwiec2011 r.

[162] Б. Бойчук, *Про літературну історіософію та бешкетування в літературі*, „Критика", 2002, 3 (53), с. 32.

[163] Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека,* с. 24.

[164] Tamże, s.21.

[165] Tamże, s.17.

[166] Б. Матіяш, *Відбиток однієї катастрофи*, http://dt.ua/CULTURE/vidbitok_odnieyi_katastrofi-47587.html, dostęp: sierpień 2012 r.

[167] *Енциклопедія української літератури*, упоряд. В. Єшкілєв, http://www.proza.com.ua/enc/, dostęp: kwiecień 2012 r.

[168] Я. Поліщук, *Випробування постмодернізмом*, с28-30.

[169] *Енциклопедія української літератури*, упоряд. В. Єшкілєв.

[170] Д.Дроздовський, *Безкінечність антиестетики постмодернізму, http*://dt.ua/CULTURE/ bezkinechnist_antiestetiki_postmodernizmu-45397.html,dostęp: maj 2012 r.

[171] Ю. Андрухович, *Повернення літератури*, „Ї”, http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm, dostęp: kwiecień 2011 r.

[172] Ю. Андрухович, *Дезорієнтація на місцевості. Час і місце*, „Український центр”, http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=684&read=true, dostęp: kwiecień 2011 r.

[173] Я. Поліщук, *Випробування постмодернізмом*, с28-30.

[174] Tamże, c. 28-30.

[175] А. Анисимов, *Скорбноепредчувствие. НадобруюпамятьоКиеве, илигрустныепрогулкипогороду, которогонет,* Kijów1992, s. 44.

[176] Tamże, s. 36.

[177] Wg danych z pierwszego ogólnorosyjskiego spisu ludności, liczba Żydów w mieście stanowiła ok. 13 ogółu mieszkańców, zaś już w 1919 r. ich liczba przekroczyła 20% ogółu mieszkańców miasta, patrz: *ПерваявсеобщаяпереписьнаселенияРоссийскойимперии, 1897 г.*

XVI Киевскаягуберния, red. H. A. Тройницкий, Sankt-Petersburg, 1904, s. 99.; *Переписьг. Киева16 марта1919. Часть I. Население*, Киевское губернское статистическое бюро, Kijów1920, tab. II.

[178] Próby ustalenia dokładnej liczebności osób pochodzenia polskiego, jak również spór o bezpośrednie korelowanie liczebności katolickich kijowian oraz osób pochodzenia polskiego jest jednym z największych problemów w badaniach nad polską społecznością Kijowa przełomu XIX/XX w. Wyniki rozlicznych szacunków oraz dane ze spisów ludności wykazywały rozbieżność o kilka-kilkanaście tysięcy osób, patrz: M. Korzeniowski, *Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920,* , Lublin 2009. s. 22-59.

[179] A. Анисимов, dz. cyt., s. 223-237, 254-258.

[180] E. Сосновских, *Трансформация государственно-конфессиональных отношений в 1985-1997 гг. (на материалах Челябинской области)*, pracadoktorskapodkierownictwemprof. W. Bałakina, Czelabińsk2014, s. 23.

[181] *Указ президента України з 4 березня 1992 р. «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна»,*http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/125/92,dostęp: maj2016 r.

[182] Cyt. za: Б. Сарнов, *Маяковский: самоубийство*, Москва 2006, s. 16.

[183] Zob. A. Ушаков, *Маяковский – вчера и сегодня (Вместо предисловия)*, w: *Творчество В.В. Маяковского в*

начале XXI века: новые задачи и пути исследования, Москва 2008, s. 7.

[184] Cyt. zaИ. М. Машбиц-Веров, *Поэма В. В. Маяковского „Владимир Ильич Ленин". Комментарий. Книга для учителя*, Moskwa1984, s. 37.

[185] Zob.A. Ушаков, *Маяковский – вчера и сегодня (Вместо предисловия)*, s. 10.

[186] Zob.Tamże, s. 11.

[187] Lata dziewięćdziesiąte to również zintensyfikowane badania komparatystyczne, zob. Е. Яблоков, *Михаил Булгаков, Владимир Маяковский: Диалог сатириков*, Москва 1994, В. Н. Альфаносов, *Русская поэзия первой половины XX века: творческое миропонимание и поэтические системы (Маяковский и Пастернак, Блок, Хлебников, Заболоцкий)*, Москва 1996.

[188] В. А. Зайцев, *Успехи и гримасы маяковедения в конце XX века. Заметки критика*, w: *Творчество В.В. Маяковского в начале XXI века*, Москва 2008, s. 222.

[189] М. В. Покотыло, *В. В. Маяковский в оценке отечественной критики и литературоведения*, Ростов на дону 2008, s.153

[190] С. Комаров, *А. Чехов – В. Маяковский: комедиограф в диалоге с русской культурой конца 19 – первой трети 20 века*, Тюмень 2002.

[191] Л. Кацис, *Владимир Маяковский: Поэт в интеллектуальном контексте эпохи*, Москва 2000.

[192] А. А. Козловский, *Я бы всех в любви моей выкупал*, w: В. В. Маяковский, *Избранная лирика*, Москва 1998, s. 8.

[193] Tamże, s. 11

[194] С. Г. Семенова, *Русская поэзия и проза 1920-1930-х гг. Поэтика – Видение мира – Философия*, Москва 2001.

[195] О. В. Чернышева, *Творчество раннего Маяковского в контексте русского авангарда*, Магнитогорск 2003 (praca doktorska).

[196] Cyt. za: Е. Шехтер, Ю. Шехтер, *Потаённый Маяковский. 120-летию со дня рождения Владимира Маяковского посвящается*, „Семь искусств", 10, październik2014,

http://7iskusstv.com/2014/Nomer10/Shechter1.php, dostęp: lipiec2016 r.

[197] М. В. Покотыло, *В. В. Маяковский в оценке отечественной критики и литературоведения*, s. 154.

[198] Б. Гроб, *Шут у трона революции. Внутренний сюжет творчества и жизни поэта, драматурга, актёра Серебрянного века Владимира Маяковского*, Москва 2005, s. 85.

[199] Tamże, s. 42.

[200] Tamże.

[201] Tamże, s. 159.

[202] Chłyści (chryści, ros. хлысты, христы, христоверы) – rosyjska sekta założona przez Daniła Filipowicza w poł. XVII w, zob. A. de Lazari, *Idee w Rosji leksykon rosyjsko-polsko-angielski,* Łódź 1999; T.

Niesierowski, *Świat rosyjskiej duchowości: kościoły i ruchy dysydenckie a Cerkiew panująca*, Warszawa 2005.

[203] Б. Гроб, dz. cyt., s. 174.

[204] Zob. także: В. А. Зайцев, *Об изучении твореств В. В. Маяковского на современном этапие*, „Филологические науки” 3, 2004, s. 3-10.

[205] Ю. Халфин, *Гордые человеки. Прощание с кумирами отшумевшей эпохи*, „Литература”, dodatekdogazety„Первое сентября”, 6, 2003, s. 5-12, http://lit.1september.ru/article.php?ID=200300603, dostęp: lipiec2016 r.

[206] В. В. Маяковский, *Флейта-позвоничник*, w:*Полное собрание*, s. 764.

[207] Ю. Халфин, dz. cyt.

[208] Tamże.

[209] Zob. Д. А. Бестолков, *„Маяковский воспел Антихриста”. Поэт глазами Юлия Халфина*, „Вестник ТГУ”, 7, 2011, s. 171-175.

[210] Б. Сарнов, dz. cyt., s. 229.

[211] Tamże, s. 55.

[212] Tamże, s. 279.

[213] Zob. Д. А. Бестолков, *Поэт и революция: взгляд Бенедикта Сарнова на творчество В. В. Маяковского*, „Вестник ТГУ” 11, 2010, s. 21-24.

[214] Ponadto były plany wystawienia tragedii *Włodzimierz Majakowski* w reżyserii Tufana Imamutdinowa, jednak nie zostały one zrealizowane.

[215] Zob. Oficjalny opis spektaklu *Маяковский идет за сахаром*, http://www.mayakovsky.ru/performance/mayakovskiy-idet-za-sakharom/, dostęp: lipiec 2016 r. Tam też można znaleźć manifest spektaklu (*Манифестосахаре*).

[216] Cyt. zaE. Ковальская, *Молодежь в винтажной раме*, 25 I2012, http://www.mayakovsky.ru/press/molodezh-v-vintazhnoy-rame/, dostęp: lipiec2016 r.

[217] Tamże.

[218] Cyt. zaЮ. Чечикова, *Маяковский пойдет за сахаром в театр, названный его именем*, 21 XII2011,

http://www.mayakovsky.ru/press/mayakovskiy-poydet-za-sakharom-v-teatr-nazvannyy-ego-imenem/, dostęp: lipiec2016 r.

[219] Tamże.

[220] Cyt. za*Премьера спектакля „Маяковский идёт за сахаром”*, 27 XII2011, http://www.mayakovsky.ru/press/kultura-mayakovsky-idet-za-sakharom/, dostęp: lipiec2016 r.

[221] Cyt. zaA. Крижевский*„У нас получился неплакатный Маяковский”. Интервью с Сашей Денисовой, автором спектакля „Маяковский идет за сахаром”*, 28 XII2011,

https://www.gazeta.ru/culture/2011/12/28/a_3950049.shtml, dostęp: lipiec2016 r.

[222] W Teatrze im. Lensowieta w 2000 r. miała również premiera „Pluskwy” w reżyserii Jurijego Butusowa.

[223] Coraz częściej myślę czy nie lepiej postawić kropkę pocisku na swój koniec Dziś ja na wszelki wypadek daję pożegnalny koncert (tłum. red.) В. В. Маяковский, *Флейта-позвоничника*, w:*Полное собрание стихотворений, поэм и пьес в одном томе*, Москва 2011 s. 758.

[224] Cyt. za Б. Сарнов, dz. cyt., s. 532.

[225] В. В. Маяковский,*Себе, любимому, посвящает эти строки автор*, w: *Полное собрание…*, s. 53.

[226] П. Виноградова, *Народный любимец наказан*, „Невский Театралъ”, 5, 2014, http://ptj.spb.ru/pressa/narodnyj-lyubimec-nakazan/,dostęp: lipiec2016 r.

[227] П. Виноградова, dz. cyt.

[228] Е. Ронгинская, *Выдранные страницы души Маяковского*, 3 III2015, http://www.vashdosug.ru/spb/theatre/article/75160/, dostęp: lipiec2016 r.

[229] Zob. Opis spektaklu na oficjalnej stronie Biblioteki Miejskiej im. W. W. Majakowskiego w Petersburgu, http://pl.spb.ru/events/?ELEMENT_ID=3394, dostęp: lipiec 2016 r.

[230] Opis spektaklu na oficjalnej stronie „Мастерская П. Фоменко”, http://fomenko.theatre.ru/onstage/futurizm/, dostępu: lipiec 2016 r.

[231] Był on też napisany na potrzeby 130-lecia poety, świętowanego w ramach festiwalu „Мир и остальное” (2015/2016).

[232] Е. Заславская, *Другой Маяковский*, „Вечерный Луганск”, 31 X 2007, http://nl.irtafax.com.ua/2007-10-31-28.html, dostęp: lipiec2016 r.

[233] В. В. Маяковский, *Я сам*, w: *Полное собрание…*, Москва 2011, s. 5.

Dziękujemy za skorzystanie z oferty naszego wydawnictwa i życzymy miło spędzonych chwil przy kolejnych naszych publikacjach.

Wydawnictwo Psychoskok